

**O`ZBEKSTAN RESPUBLIKASI`
XALI`Q BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**A`JINIYAZ ATI`NDAG`I` NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALI`Q INSTITUTI`**

**Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyati` fakul`tetinin`
4 b kurs studenti Worazbaeva Ziyadani`n`**

**«Sh.Seytovti`n` «Xalqabad» romani`nda kelbetlikler ha`m kelbetliklerdi
mekteplerde woqi`ti`w usi`llari`»**

degen temadag`i` bakalavr

pitkeriw qa`nigelik jumi`si`

Ilimiy basshi`:

f.i.k. S. Shi`nnazarova

No`kis-2014

Jaqlawg`a ruxsat berildi

Fakul`tet dekani`:	f.i.k. B. Dilanov
Kafedra basli`g`i`:	f.i.k. doc. Wo.Sayi`mbetov
Ìlimiy basshi`:	f.i.k. S. Shi`nnazarova

**Tema: «Sh.Seytovti`n` «Xalqabad» romani`nda kelbetlikler ha`m
kelbetliklerdi mekteplerde woqi`ti`w usi`llari`»**

Ma`mleketlik imtixan komissiyasi`ni`n` qarari`:
Pitkeriwshi Worazbaeva Ziyadani`n` pitkeriw qa`nigelik jumi`si`na
«_____» bahasi` qoyi`lsi`n
«_____» 2014-ji`l.

MAK basli`g`i`:
MAK ag`zalari`:

**Tema: «Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda kelbetlikler ha`m
kelbetliklerdi mekteplerde woqi'ti'w usi'llari'»**

Jobasi':

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'

Kirisiw

a) Kelbetlik so`z shaqabi', woni'n` jasali'wi' haqqi'nda tu`sinik.

b) Kelbetlik so`z shaqabi', woni'n` jasawdag`i' xi'zmetinin` izertleniwi

I Bap. Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda kelbetliktin` leksika-
semantikali'q wo`zgesheligi.

1.1. Kelbetlik feyillerdin` kelbetlikke wo`tiwi

1.2. Sanli'qti'n` kelbetlikke wo`tiwi

1.3. Ra`wishtin` kelbetlikke wo`tiwi

II Bap. Kelbetliklerdi mekteplerde oqi'ti'w usi'llari'.

2.1. Kelbetlik ha`m woni'n` quri'li'si' boyi'nsha tu`rlerin oqi'ti'w

2.2. Kelbetliklerdin` jasali'wi'n woqi'ti'w

2.3. Kelbetliktin` zatlası'wi'n woqi'ti'w

2.4. Kelbetliktin` so`z qosı'w usi'li' arqali' jasali'wi'n woqi'ti'w

Juwmaq.

Paydalani'lg`an a`debiyatlar

Jumi'sti'n` uli'wma si'patlamasi'

Temani'n` aktualli'g'i':

Ha'r qanday tildin` milliy so`zlik bayli'g'i`nda kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` worni' salmaqli'.

Tu`rkiy tilleri, soni'n` ishinde qaraqalpaq tilinde so`zler wo`z ishki grammatikali'q quri'li'si', boyi'nsha tu`bir so`z tu`rinde yamasa do`rendi so`zlerden turadi'.

Qaraqalpaq til biliminde ko`rkem shi'g`armalardi'n` tili ha'r ta`repleme izertlense de belgili bir so`z sheberinin` shi'g`armasi'ni'n` tillik wo`zgeshelikleri, so`z jasali'wi', ma`nilik tu`rleri, a`sirese woqi'ti'li'wi' ma`selen, shi'g`arma tilinde kelbetliklerdin` jasali'wi' ma`seleleri arnawli' tu`rde so`z etilmedi.

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si' belgili so`z sheberi, ko`lemli shi'g`armalardi'n` avtori' Sh.Seytovti'n` shi'g`armalari'ni'n` («Xalqabad» romani`nda) kelbetliklerdin` ma`nilik tu`rleri, woni'n` so`z jasali'wdag'i' a`hmiyetli ta`replerin so`z etiwı, oni'n` aktual` mashqalalardan birine arnalg`ani'n ko`rsetedi.

Izertlew ob`ekti ha`m predmeti: Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'ni'n` izertlew ob`ekti belgili jazi'wshi' Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'ni'n` tillik wo`zgesheligi boli'p, oni'n` predmeti – sol shi'g`arma tilindegi kelbetliklerdin` jasali'wi'ndag'i' wo`zgeshelikleri ha`m uli'wma kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` uli'wma bilim beriw mekteplerinde woqi'ti'w usi'llari'n u`yreniwdi ha`m usi'ni'wdan ibarat.

Izertlew metodlari': Sali'sti'ri'w, komponentlik analiz, sinxroniyali'q baqlaw usi'li'.

Izertlewdin` jan`ali'g'i': ko`rkem shi'g`armalardi'n` tili, soni'n` ishinde Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani`nda kelbetlik so`zlerdin` basqa so`z shaqaplari'nan jasali'w wo`zgesheligi ha`m, kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` mekteplerde qaraqalpaq tili sabaqli'g'i`nda beriliwi, woni' oqi'ti'w usi'llari' qa`nigelik jumi's ko`leminde arnawli' izertlendi. Bul aldag'i' waqi'tlarda da qaraqalpaq til biliminde shi'g`arma tilindegi so`z jasali'w ma`selesinin` ha`m

grammatikali'q quri'li'si' boyi'nsha sistemali' tu'rde izertlenetug'i'n jumi'slardi'n` beligili bir bo`legi boli'p tabi'ladi'.

Izertlew na'tiyjelerinin` teoriyali'q ha'm a'meliy a`hmiyeti: Pitkeriw qa'nigelik jumi'si' wo`z ishine qamti'g'an ma'seleleri boyi'nsha teoriyali'q ha'm a'meliy a`hmiyetke iye. Sebebi Sh.Seytovti'n` shi'g`armalari' tilinin` grammatikali'q ta'repleri bul keleshekte u'yreniwge tiyisli bolg'an za`ru'rli til materiali' boli'p yesaplanadi'.

Pitkeriw qa'nigelik jumi'si'ni'n` maqseti ha'm wazi'ypalari':

Ha'r qanday ko`rkem shi'g`arma tilinin` fonetikali'q yamasa grammatikali'q quri'li'si', leksikali'q qurami', stillik ta'repleri ha'm basqa da ayri'qshali'qlari', so`z shaqaplari'n, soni'n` ishinde kelbetliklerdi woqi'ti'wda qolayli' usi'llardi' usi'ni'w ma'seleleri arnawli' tu'rde ilimiy ta'repten bir qatar jumi'slardi' ali'p bari'wdi' na`zerde tutadi'. Usi' ko`z-qarastan qaraytug'i'n bolsaq, bizin` pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zdi'n` temasi' qaraqalpaq til bilimindegı aktual` ma'selelerden biri – qaraqalpaq a`debiy tilinin` bayi'p, rawajlani'wi'nda belgili da`rejede u`lesi bar ko`rnekli jazı'wshi' Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda kelbetlikler, olardi'n` ma`nilik tu`rleri, ad`ektivaciya usi'li' arqali' jasali'wi', a`sirese kelbetliklerdi mekteplerde woqi'ti'w ma`selesi so`z etildi.

**Jumi'sti'n` maqseti:** Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani' tilin morfologiyali'q quri'li'si' boyi'nsha tallaw wazi'ypasi' kelbetliklerdin` ma`nili so`z shaqaplari' ishinde wo`zine ta`n grammatikali'q kategoriyalarg`a iye yekenligi, ma`nilik tu`rlerine itibar qarati'w menen birge, wolardi'n` so`z jasaw mu`mkinshiliklerin lingvistikali'q analizlew ha'm mekteplerde kelbetliklerdi woqi'ti'w usi'llari'n u'yreniwden ibarat boli'p tabi'ladi'.

Atap aytqanda:

- kelbetlik feyillerdin` kelbetlikke wo`tiwi;
- sanli'qlardi'n` kelbetlikke wo`tiwi;
- ra`wishtin` kelbetlikke wo`tiwi;
- kelbetliklerdi mekteplerde woqi'ti'w usi'llari';
- kelbetliklerdin` jasali'wi'n woqi'ti'w;

- kelbetlik ha`m woni`n` quri`li`si` boyi`nsha tu`rlerin woqi`ti`w;
- kelbetliktin` so`z qosi`li`w usi`li` arqali` jasalawi`n woqi`ti`w ma`selelerin ha`r ta`repleme u`yreniw boli`p tabi`ladi`.

Wori`nlang`an miynettin` tiykarg`i` na`tiyjeleri:

Pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`zda Sh.Seytovti`n` «Xalqabad» romani`nda kelbetlikler ha`m olardi`n` jasali`wi`, mekteplerde oqi`ti`li`wi` ma`selesinde bir qatar ilimiy teoriyali`q miynetler u`yrenildi, so`z jasaw usi`li` arqali` jasalg`an, shi`g`armada qollani`lg`an kelbetlikler boyi`nsha 200 den aslam kespe qag`azlar ji`ynaldi`, bul boyi`nsha lingvistikali`q tallaw jumi`si` islendi, kelbetliklerdi woqi`ti`wda paydalani`latug`i`n qolayli` woqi`ti`w usi`llari` itibarg`a ali`ndi`.

Jumi`sti`n` quri`li`si` ha`m ta`rtibi:

Jumi`s oni`n` uli`wma si`patlamasi`nan, I, II baplardan, ha`r bir bap bo`limlerden, juwmaq ha`m paydalani`lg`an a`debiyatlar diziminen turadi`. Jumi`s ko`lemi 51 betten ibarat.

KIRISIW

Ha`r qanday tilde pikir so`zler arqali' bildiriledi. Al so`zler til biliminde ma`nilik wo`zgeshelikleri, funkciyasi'na qaray belgili so`z shaqaplari'na bo`linedi. Tilde qollani'latug'i'n qa`legen so`zdin` tillik xi'zmeti ha`r qi'yli' boli'p keledi. Sonli'qtan ga`p ishinde wolardi'n` leksikali'q ma`ni an`lati'wshi'li'g'i', morfologiyali'q quri'li'si', leksika-semantikali'q ayi'rmashi'li'qlari' ayri'qsha wo`z aldi'na qarasti'ri'ladi'. Wolardi'n` biri –kelbetlik so`z shaqabi'.

Kelbetlikler jeke tu`rinde belgili leksikali'q ma`nini an`lati'p, morfologiyali'q formag`a iye ha`m ga`pte o`z aldi'na ag`za xi'zmetin atqara ali'wshi'li'g'i', bir so`z shaqabi'nan ekinshi bir so`z shaqabi'ni'n` xi'zmetine wo`te ali'w wo`zgesheligi menen de pari'qlanadi'.

Grammatikali'q si'pati' jag'i'nan kelbetlik ko`binese atli'q so`zlerdi ani'qlap keledi. Wol wo`zine ta`n da`reje kategoriyalari'na iye.

Kelbetlik so`z jasawdag'i' wo`zgesheligi boyi'nsha morfemali'q ha`m morfemali'q yemes usi'llar arqali' jasala aladi'. A`sirese, atli'q, feyil ha`m ra`wishler belgili affikslerdin` ja`rdeminde kelbetlikke wo`te aladi'.

a) Kelbetlik so`z shaqabi', woni'n` jasali'wi' haqqi'nda tu`sinik

Kelbetlik basqa so`z shaqaplari'nan wo`zine ta`n grammatikali'q kategoriyalarg`a iye yekenligi, atli'qlardi' ani'qlap keliwi, ma`nilik bo`liniwi ha`m so`z jasay ali'w wo`zgesheligi menen aji'raladi'.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde kelbetlikler

1. Affiksaciya (so`z jasawshi' affiksleri)
2. So`z qosi'li'w usi'li' arkali';
3. Leksika-semantikali'q (ad`ektivaciya) usi'llari' arqali' jasaladi'.

Joqari'da atalg`an u`shusi'l menen de kelbetlikler wo`nimli jasaladi'. Kelbetliktin` leksika-semantikali'q (ad`ektivaciya) usi'li' arqali' jasali'wi' bul morfemali'q yemes usi'l boli'p, bunda so`zler wo`zinin` morfemali'q qurami'n wo`zgertpesten-aq yag`ni'y ha`r qi'yli' grammatikali'q formalardi', da`reje, bet, san, ma`ha`l, tarti'm ha`m t.b. wo`zgeshelik belgilerdi qabi'llamay-aq basqa so`z shaqabi'na wo`tip ketedi.

So`zlerdin` bir so`z shaqabi`nan yekinshi so`z shaqabi`na wo`tiw qubi`li`si` ga`pte woni`n` an`latatug`i`n ma`nilerine g`a`rezli boladi`.

Ma`nili so`z shaqaplari` arasnda ayi`ri`m so`zler leksika-semantikali`q (morfemali`q emes) usi`l arqali` atli`qqa, kelbetlikke, almasi`qqa ha`m ra`wishso`z shaqabi`na wo`te aladi`. Basqa so`z shaqaplari`ni`n` kelbetlikke wo`tiwi ad`ektivaciya qubi`li`si` boli`p yesaplanadi`.

Basqa so`z shaqaplari`ni`n` kelbetlikke leksika-semantikali`q usi`l menen wo`tiwi ad`ektivaciya delinip, «ad`ektium» lati`n tilinen ali`ni`p, «kelbetlik» degendi bildiredi. Bul termin haqqi`nda lingvistikali`q terminler so`zliginde:

«Basqa so`z shaqaplari`ni`n` kelbetlikke wo`tiwi, aylani`wi`, awi`si`wi` ha`m kelbetliktin` belgilerine iye boli`p kelbetliklesken.

Yekinshi ta`repi sintaksislik xi`zmeti jag`i`nan kelbetlik penen birdey boli`p, ani`qlawi`sh xi`zmetin atqaradi`»¹

b) Kelbetlik so`z shaqabi`, woni`n` so`z jasawdag`i` xi`zmetinin` izertleniwi

Qaraqalpaq til biliminde basqa so`z shaqaplari` si`yaqli` kelbetlik ha`m woni`n` ha`r qi`yli` mashqalalari` bir qatar ilimpazlar ta`repinen izertlendi. Atap aytqanda, qaraqalpaq tilinin` milliy grammatikali`q ko`rsetkishi si`pati`nda u`lken qunli`li`qqa iye professor N. A. Baskakovti`n` «Qaraqalpaq tili»² atli` miynetinde, al prof. D. S. Nasi`rovti`n`³ kandidatli`q jumi`si`nda da so`z etilip, al doktorli`q jumi`si`nda qaraqalpaq so`ylew tilindegi kelbetliklerdin` wo`zgesheligi haqqi`nda ayti`lsa, Wo.Dospanov⁴ qubla dialektindegi so`z shaqaplari`ni`n` dialektlik wo`zgeshelikleri haqqi`nda, solardan dialektlik kelbetliklerdi de atap ko`rsetedi.

Al, kelbetliktin` ha`m kelbetlik feyildin` leksika-semantikali`q usi`l menen substantivlesiwi (atli`qlasi`wi`) haqqi`nda ilimpaz A.Aymurzaevani`n` arnawli`

¹ Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлігі. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1979, 15-бет.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. (фонетика и морфология) II т. Москва, 1952.

³ Насыров Д.С. Причастие и его синтаксические функции в каракалпакском языке. АКД, М., 1954; Становления каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. А.ДД. Нукус, 1976.

⁴ Доспанов О. Қарақалпақ тили кубла диалектиниң лексикасы. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1977.

ilimiy izertlewinde⁵, maqalalari'nda so`z etiledi. Ilimpaz B. Yusupova shayi'r I.Yusupov shi'g'armalari'nda sinonim kelbetliklerdin` stil`lik qollani'li'wi' boyi'nsha ilimiy jumi'si'n qorg`adi'.⁶

Kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` basqa da tu`rlishe lingvistikali'q mashqalalari' boyi'nsha A. Bekbergenov<sup>7</sup>, K. M. Qoshanovlardi'n`⁸ miynetin atap wo'tiwge boladi'.

Al tu`rkiy tillerde A. Madraximov<sup>9</sup>, B. Umetalieva<sup>10</sup> ha`m tag`i' basqa da bir qatar ilimpazlardi'n` miynetleri bar.

A. Bekbergenov: «Leksika-semantikali'q usi'l arqali' jasalg`an so`zler ha`r qanday tildegi omonimler sani'ni'n` ko`beyiwine ali'p keliwin ayri'qsha atap ko`rsetedi.¹¹»

Basqa so`z shaqaplari'ni'n` kelbetlikke wo'tiwi wo`nimli qubi'li's, al kelbetliktin` basqa so`z shaqabi' xi'zmetinde keliwi wonsha wo`nimli yemes.

Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda ad`ektivaciya qubi'li'si', kelbetliklerdin` ma`nilik wo`zgeshelikleri ha`m kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` mekteplerde woqi'ti'li'wi' ma`selesin bir neshe toparlarg`a bo`lip u`yrendik.

⁵ Аймурзаева А. Субстанция имён прилагательных причастий в современном каракалпакского языка. А.КД. Ташкент, 1986.

⁶ Юсупова Б. Көркем шығармада (И.Юсупов шығармалары мысалында) келбетликлердин` стильлик қолланылыўы. Канд. дисс. автореф. Нөкис, 2001.

⁷ Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердин` жасалыўы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.

⁸ Қощанов К.М. Аффиксальное образование прилагательных в каракалпакском языке на основе русско-интернациональных заимствований. В сб // Вопросы русского языка. Ташкент, 1981.

⁹ Мадрахимов А. Прилагательные словообразование в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1955.

¹⁰ Уметалиева Б. Имя прилагательное в современном киргизском языке. АКД, Москва, 1953.

¹¹ Бекбергенов А. Каракалпак тилинде сөзлердин` жасалыўы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979, 9-бет.

I Bap. Sh.Seytovti'n «Xalqabad» romani'nda kelbetliktin` leksika-semantikali'q wo`zgesheligi

Kelbetlik so`z shaqabi' grammatikali'q a`debiyatlarda atap wo`tilgenindey<sup>12</sup> u`shtu`rli usi'lda jasaladi'.

1. Affiksaciya
2. So`z qosi'li'w usi'li'
3. Leksika-semantikali'q usi'l

Biz pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zda kelbetliklerdin` leksika-semantikali'q usi'lda jasali'wi' ha`m bunday usi'lda jasalg`an kelbetliklerdin` jazi'wshi' Sh.Seytovti'n «Xalqabad» romani'nda ushi'rasi'wi'n analizledik.

Tiykari'nan kelbetliktin` leksika-semantikali'q usi'l menen jasali'wi' son`g`i' ji'llarda qaraqalpaq tilinde ja`riyalang`an grammatikada to`mendegishe ko`rsetiledi: «kelbetliktin` leksika-semantikali'q usi'l menen jasali'wi'n ad`ektivaciya dep ataydi'. Bunda basqa so`z shaqaplari' belgili bir sintaksislik birliklerde kelbetlik wazi'ypasi'n atqari'p keledi. Bul qaraqalpaq tilinde wo`nimsiz qubi'li's».¹³

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde to`mendegi so`z shaqaplari' kelbetlik xi'zmetine wo`tip qollani'ladi'.

1. Kelbetlik feyiller –g`an/-gen; -qan/-ken formasi' ma`nisi ha`m xi'zmeti jag`i'nan kelbetlikler bir-birine jaqi'n bolg`anli'qtan wolar kelbetliklesken so`zlerdin` ko`pshiligin quraydi'.
2. Betlik feyiller: ko`rmedik (adam), saylandi' (shi'g`arma).
3. Sanli'q: birinshi (mug`allim).
4. Ra`wishler: ali's (jer), wo`zbekshe (kitap) ha`m t.b.

¹² Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, Билим, 1994, 46-55-бетлер.

¹³ Дәўлетов А, Дәўлетов М, Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис, Билим, 2010, 60-бет.

1.1. Kelbetlik feyillerdin` kelbetlikke o`tiwi

Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda kelbetlik feyildin` bir qatar formalari` leksika-semantikali`q usi'l menen kelbetlikke wo'tken. Kelbetlik feyil a'dette, feyildin` funksional` formasi' si'pati'nda qaraladi'. Wol ma'nisi jag'i'nan ha'reketti de, belgini de bildire aladi'.

Kelbetlik feyil bir neshe grammatikali`q formalari'na iye boli'p, olar kelbetlik feyildi basqa funksional` formalardan ayri'qshalap aji'rati'p ko'rsetip turadi'. Bul haqqi'nda A.Aymurzaeva to'mendegishe pikir bildiredi:

«Kelbetlik feyil tu'rkiy tillerde, soni'n` ishinde qaraqalpaq tilinde de feyildin` funksional` formasi' boli'p yesaplanadi'. Woni'n` ta'biyati' yeki tu'rli-feyil ha'm atawi'sh bolg'anli'qtan belgili bir jag`daylarda substantivlesiw atli'qqa wo'tiwi ha'm ad`ektivlesiw yag`ni'y kelbetlikke wo'tiwi mu'mkin»¹⁴.

a) –*g`an/-gen* formasi'ndag'i' kelbetlik feyildin` kelbetlikke wo'tiwi;

Kelbetlik feyildin` –*g`an/-gen* formasi' basqa formalari'na qarag`anda tilde ken` qollani'ladi'. Bul forma wo'tken waqi'ttag'i' is-ha'reketti bildiriw menen qatar predmettin` de wo'tken waqi'tqa qatnasli'g'i'n is-ha'reket arqali' ko'rsetedi.

Bul formadag'i' kelbetlik feyiller ma'nilik jaqtan atawi'sh so`zlerge jaqi'n. Kelbetlik feyildin` –*g`an/-gen* formasi' substantivlesip kelgende atli'q so`zler si'yaqli' seplik, ko`plik, tarti'm affikslerin qabi'l etedi.

Al, ad`ektivlesip kelgende ga`p ag`zasi'nda ani'qlawi'shli'q qatnasta keledi.

Professor A.N.Kononov: ad`ektivaciya qubi'li'si'nda tariyx'i'y forma yesaplang`an –*g`an/-gen* kelbetlik feyilinin` kelbetlikke wo'tiwin ayri'qsha belgilep wo'tedi.¹⁵

Mi'sali': Seni buri'nnan **ko`z ko`rgen** adam desek, arqanda ju`da` qami's yespesen` kerek. (II tom, 206-bet)

¹⁴ Аймурзаева А. Қарақалпақ тилиндегі келбетлик ҳәм келбетлик фейиллердин субсантивлесийи. Нөкис, Билим, 1992, 33-бет.

¹⁵ Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М-Л. 1960, С.338.

Ga`pte **ko`z ko`rgen** so`zi leksika-semantikali`q usi`lda jasali`p, wonda ha`reket ma`nisi de bar.

Biraq ga`ptegi an`latatug`i`n ma`nisine qaray is-ha`reketlik ma`niden adamni`n` qa`siyeti yag`ni`y belgisin bildirip, kelbetlik so`z shaqabi` xi`zmetine wo`tken.

Mi`sali`: **Quri`g`an** jeri sol desen`-o. (II tom, 211-bet)

Quri`g`an so`zi leksikali`q ma`nisi boyi`nsha **a`zzi** so`zi menen kontekstlik sinonim bola aladi`.

Mi`salda adamni`n` yen` a`zzi belgisin, a`zzi ta`repi degendi an`lati`p, qanday sorawi`na juwap berip, negizi quri`w –feyli tiykari`nan –g`an kelbetlik feyil formasi` arqali` ad`ektivlesken.

Mi`sali`: qi`zlar topari` bir-yekewi mi`yi`q tarti`si`p, **tis qaqqan** qi`zlari` si`r berejaq yemes. (II tom, 298-bet)

Mi`salda, «**Tis qaqqan**» frazeologiyali`q so`zden ha`reketlik ma`ni an`lasi`lg`ani` menen kelbetlik so`z shaqabi`na wo`tken.

Mi`sali`: Izbasqanni`n` adamg`a **pitpegen** shaqqanli`q, mergenlik jawi`zli`g`i` bar, nag`i`z **ju`rek jutqan** jalmawi`z yedi. (I tom, 5-bet)

Bul mi`salda –g`an/-gen formasi` u`shori`nda qollani`lg`an.

1. Izbasqanni`n` bul so`zde atli`q + feyil + (kelbetlik feyil) formasi` arqali` menshikli atli`q adam ati` jasalg`an.

Pitpegen so`zinde boli`msi`z –pe formasi` qosi`li`p, feyil tiykardan kelbetlik jasalg`an.

2. **Ju`rek jutqan** frazeologiyali`q birlik –qan formasi` arqali` kelbetlik xi`zmetine wo`tken.

Demek, kelbetlik feyil formalari` 1 so`zde atli`qlasqan, yeki so`zde kelbetliklesip kelgen.

–g`an/-gen formasi` arqali` kelbetlik feyildin` kelbetlikke wo`tiwi to`mendegi mi`sallarda da ushi`rasadi`.

Mi`sali`: Yele wo`zine kelip **jalshi`mag`an** Toli`baydi`n` bul ga`pten astar izlegendey shamasi` joq yedi. (I tom, 6-bet)

Jalshi'mag'an so`zinde *-g'an* kelbetlik feyil formasi' arqali' is-ha`reketlik ma`niden go`re, predmettin` belgisi, yag`ni'y kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` ma`nisi basi'm.

Mi'sali': Bul wo`zi, ata - teginde **bayli'q bolmag'an** jigirmalag'an ji'l ari'da nani' qali'n`i'g'an bayli'qtan **man'layi' ashi'lg'an** bay yedi. (I tom, 6-bet).

Mi'salda **man'layi' ashi'lg'an** so`z dizbegi kelbetlik xi'zmetinde kelgen.

Mi'sali': Jurt ilimnin` hikmetine **ushi'rag'an** duwayi'ba`nt dep ju`rgen Izbasqandi' Toli'bay buni'n`day dep woylap pa?! (I tom, 8-bet).

«Ushi'rag'an» so`zi ushi'raw feyiline *-g'an* kelbetlik feyil formasi' qosi'li'w arqali' ad`ektivaciya qubi'li'si'na wo`tken.

Mi'sali': Wo`zi **o'lgan** jer, **kewli qabari'p oti'rg'an** adamlardi' siyasattan tu'n`ildirip alami'z ba, dep qori'qti'. (I tom, 27-bet)

Mi'salg'a ali'ng'an **wo'lgan** so`zinde wo`l feyil tiykarg'a *-gen* kelbetlik feyil formasi' qollani'li'wi' menen *ne qi'lg'an?* sorawi' emes, *qanday?* sorawi'na juwap berip, kelbetlik wazi'ypasi'nda kelgen.

Al **kewli qabari'p oti'rg'an** frazeologiyali'q dizbegi de *-g'an* formasi' menen ad`ektivlesken.

Mi'sali': Si'rta **ji'lang'an** si'n`qi'ldi' esitildi. (I tom, 56-bet)

Ji'lang'an so`zi *-n* (belgisizlik da`reje ko`rsetkishi) ha`m *-g'an* (kelbetlik feyil formasi') menen kelip, feyildin` lekiska-semantikali'q topari' boyi'nsha adamni'n` psixologiyali'q halati'n, ha`reketin bildirse, ga`pte ha`reketinin` belgisi an`lati'lg'an.

Mi'sali': Jaqan shi'n ju`rekten ji'lawi', **«kelispegen** talayi'm» dep ayti'ni'p ji'ladi'. (I tom, 59-bet)

Mi'salda di'qqatqa ali'ng'an so`z *-pe* boli'msi'zli'q ha`m *-gen* kelbetlik feyil formasi' arqali' kelbetliklesken.

Mi'sali': Bul **qashag'an** wo`gizdi nege quwmadi'n`i'z? (I tom, 139-bet)

Shi'g`armada qollani'lg'an **qashag'an** so`zinde *qash* tu`bir feyiline jalg`ang'an *-ag'an* kelbetlik so`z jasawshi' formasi' arqali' kelbetlikke wo`tken.

Bul haqqi'nda qazaq tilshi ilimpazi' A. İ'sqarov –*ag'an* formasi'nda verballi'q yag'ni'y feyiline ta'n belgisi qalmag'an, al feyilden kelbetlik jasawshi' aylang'an¹⁶ degen pikir di bildiredi.

Mi'sali': Ma'diyardi'n` teris haywani'nda jurt **japi'ri'lg'an** ji'g'i'p bolajaq. (I tom, 151-bet)

Sallani'sqan ja`wjawan, **qi'yqi'yi'sqan** qi'zlar, olarg'a jag'i'nsam **shi'rri'yi'sqan** jigit jelen`ler. (I tom, 154-bet)

Shi'g`armada qollani'lg'an «**japi'ri'lg'an**» so`zi leksika-semantikalı'q toparı' boyı'nsha adamni'n` ki'yimı'l-qozg`alı's ha`reketin bildirip, al ga`pte kelbetlik so`z shaqabi'na wo'tse, keyingi mi'salda felbetlik feyildin` –*g'an* formasi' arqalı' kelgen feyiller ha`reket ma`nisinde yemes, al adamlardı'n` qubi'li'si'na wo'tken.

Jasang'an jawdan **qaytpag'an** ju`regim, judi'ri'qtay maydan qayta ma? Turi'n` qi'zlar. (I tom, 155-bet)

Keltirilgen mi'sallardag'i' so`zler –*g'an* kelbetlik feyil formasi' arqalı' ad`ektivlesken.

Mi'sali': «**Asi'qqan** qi'z bayg'a tiyip jalshi'mas» degen, erten`nen arg'i' ku`ni qazi'wg'a ketemen. (I tom, 236-bet)

Wol da bir **pisken** alma, kim jese soni'n` qoli'nda ketedi. (I tom, 236-bet).

Mi'sallardag'i' «**asi'qqan**» so`zi naqi'ldi'n` qurami'nda kelip, al, «**pisken**» so`zi awi'spali' tu`rde «**erjetken**» ma`nisin berip, kelbetliktin` wazi'ypasi'nda qollani'lg'an.

¹⁶ Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (морфология). Алматы, Мектеп, 1964, 263-бет.

B) –tug`i'n formasi'ndag`i' kelbetlik feyildin` kelbetlikke wo`tiwi

–**tug`i'n** formali' kelbetlik feyil tiykari'nan atawi'shsozlerdin` aldi'nda dinamikali'q ma`nide qollani'li'p, predmetti ha`reket arqali' si'patlap, atributivlik funkciya atqaradi'.¹⁷

Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda da –tug`i'n formasi' menen kelgen kelbetlik feyiller atawi'shso`zlerdin` aldi'nda kelip, kelbetlik so`z shaqabi' xi'zmetinde qollani'lg`an.

Mi'sali': Tasman`lay adamdi' kem si'naytug`i'n duri'si'rag`i', si'naytug`i'n, duri'si'rag`i', si'nay almaytug`i'n adam edi. (I tom, 9-bet)

Mi'salda di'qqatqa ali'ng`an so`zler adamg`a baylani'sli' qa'siyetin si'nshi'lli'q belgisin boli'mli' ha'm boli'msi'z formasi' –tug`i'n kelbetlik feyil formasi' menen kelip ad`ektivlesken.

Mi'sali': Til menen yemes, qag`az so`yleytug`i'n jer bolsa deydi. (I tom, 12-bet) Mi'salda «so`yleytug`i'n» feyili qag`az atli'g`i' menen dizbeklesip, oni' ani'qlap kelip, kelbetliklesken.

Toleken` jın ko`zlenetug`i'n, sonday bir keselge ushi'rapti'. (I tom, 26-bet)

«Jin ko`zlenetug`i'n» frazeologiyali'q dizbegi –tug`i'n formasi' arqali' kelbetlik ma`nisinde jumsalg`an.

v) –ar/-er/-r formasi'ndag`i' kelbetlik feyildin` kelbetlikke o`tiwi

–ar/-er/-r kelbetlik feyildin` boli'mli' formasi'. Bul formalar atli'q so`zdin` aldi'nda kelip, sol predmetti is–ha`reket arqali' si'patlap, atributivlik xi'zmet atqaradi'.¹⁸

–ar/-er/-r kelbetlik feyildin` bul formalari' arqali' kelbetlikke wo`tiw qubi'li'si' –tug`i'n ha'm –g`an/-gen formalari'na sali'sti'rg`anda wonsha wo`nimli yemes.

¹⁷ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Нөкис, Билим, 1994, 277-бет.

¹⁸ Дәўлетов А, Дәўлетов М, Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Нөкис, Билим, 2010, 181-бет.

Sog'an qaramastan, Sh.Seytovti'n «Xalqabad» romani'nda usi' formadag'i' so'zlerdin kelbetlikke wo'tiwi az mug'darda bolsa da ushi'rasadi'.

Mi'sali': Bul adamlar **Jan alar** a'zireyli si'pati'nda yelesletedi. (I tom, 23-bet)

Jan kesher halatta adamni'n ren'ki u'seytip won'atug'i'n edi, degen woy hu'reylendiredi. (I tom, 244-bet)

Mi'sallardag'i' **jan alar**, **jan kesher** so'zleri feyillerdin jan atli'g'i' menen dizbeklesip, –ar/-yer kelbetlik feyil formasi' arqali' keliwi menen ha'reketti yemes, al kelbetlik so'z shaqabi'ni'n talaplari'na juwap beredi.

Mi'sali': Bular **shi'bi'q tiymey shi'n'q yeter** adamlar, a'dep kewlin awlamosaq bolmaydi'. (II tom, 246-bet)

Mi'salda di'qqatqa ali'ng'an so'z frazeologiyali'q dizbek arqali' yet ko'mekshi feyiline –er kelbetlik feyil qosi'mtasi' qosi'li'wi' menen kelbetliklesken.

Mi'sali': Sum qi'yal joq pa! –degen oyi' buri'ng'i'dan da qobalji'ti'p, **u'rker** na'zer taslap u'reylene qulaq tu'rди. (I tom, 6-bet)

Sunday-aq **u'rker** so'zi abstrakt atli'g'i' menen dizbeklesip, atributivlik xi'zmet atqarg'an.

Sunday-aq feyil so'zlerdin ha'm kelbetlik feyildin – ***g'an/-gen, -tug'i'n, –ar/-er/-r*** formalari' menen birge feyildin funksional formalari'ni'n biri hal feyil affiksleri arqali' da jeke siyrek jag'dayda feyiller kelbetlikke o'tedi.

Mi'sali': Yerten kolxozlasami'z desek **ko'tere** batrak, беретug'i'n qoti'r tuwshasi' joq, biz kiremiz kolxozg'a dep shi'g'a keledi tu'we! (I tom, 77-bet)
ko'zimizdi ashi'p qarasaq, **ko'tere** aq shoshqalardi'n arasi'nda jati'rmi'z. (I tom, 233-bet)

Mi'sallarda keltirilgen **«ko'tere»** so'zi tu'biri ko'ter feyil tiykari'na –e hal feyil formasi' qosi'li'p ad'ektivlesken.

Birinshi mi'salda *batrak*, al keyingi mi'salda *aq shoshqa* so'zleri menen dizbeklesip kelip kelbetlik so'z shaqabi' xi'zmetine wo'tken.

Soni'n menen birge feyildin betlik formasi'ni'n da kelbetlik xi'zmetinde jumsali'wi' romanda az da'rejede bolsa da ushi'rasadi'.

Mi'sali': Ayti'p woti'rman-g`o, **ko`rdim-bildim** adam joq, - dep. (I tom, 70-bet)

Mi'saldag`i' *ko`rdim-bildim* feyili juplasqan tu`rinde I bet birlik sanda kelip, kelbetlik xi'zmetinde kelgen.

Mi'sali': Ko`libay menen sog`an **jeter-jetpes** balasi' Yelibay jati'rg`an yesikti ashti' (I tom, 11-bet)

Mi'saldag`i' **jeter – jetpes** juplasqan feyilinde birinshi si'n`ari' **-er** kelbetlik feyil formasi' arqali', al ekinshi si'n`ari' **-jet** feyiline **-pes** kelbetlik feyildin` boli'msi'z formasi' arqali' kelip te kelbetliklesken.

Feyil so`z shaqaplari'ni'n` kelbetlikke wo`tiwinde tilek meyili ha`m shi'g`i's sepligi arqali' jasalg`an feyil de ad`ektivaciyag`a ushi'rawi'n ko`remiz.

Mi'sali': Pikiri tiriyehtin` iyisindey ti`rnag`i'na shekem jaylap ketken, usi' niyetine **wo`lgeyliden** sadi'q. (I tom, 4-bet)

Wo`zi de **ko`rmedik** adam. (IV tom, 603-bet)

Keyingi mi'salda di'qqatqa ali'ng`an **ko`rmedik** so`zi **-me** boli'msi'zli'q formasi' ha`m I bet ko`plik san tu`rinde qollani'li'p ha`rekein yemes, al kelbetlik so`z shaqabi'na a`tip adamni'n` ta`rbiyasi'zli'g`i', qa`siyetine, minezine baylani'sli' belgilerin bildiredi.

1.2. Sanli'qti'n` kelbetlikke wo`tiwi

Kelbetliktin` ha`m kelbetlik feyil formalari'ni'n` atli'qqa wo`tiwi wo`nimli qubi'li's boli'p, al basqa so`z shaqaplari'ni'n` kelbetlikke wo`tiwi wonsha wo`nimli emes. Ilimpaz A.Bekbergenov kelbetlikke basqa so`z shaqaplari'ni'n` wo`tiwi ad`ektivaciya haqqi'nda to`mendegishe pikir bildiredi:

«Kelbetlikke tek ayi'ri'm qatarli'q sanli'qlar wo`te aladi'»¹⁹

Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda leksika-semantikali'q usi'l arqali' sanli'qlardi'n` kelbetlikke wo`tiwi az mug`darda bolsa da ushi'rasadi'.

¹⁹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалығы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979, 9-бет

Mi'sali': Sol ka'malg`a kelip ati'rg`anda **jetinshi** jasi'na jarmasi'p ati'r yedi. (I tom, 33-bet)

Mi'salda **jetinshi** qatarli'q sanli'g`i' leksika-semantikali'q usi'l arqali' jasali'p, an`latatug`i'n ma'nisi boyi'nsha kelbetlik xi'zmetine wo'tken.

Mi'sali': A`y ju`da`, ga`pti tag`i' **alti'nshi** awi'ldi'n` taypaq bas batrachkomi' bo'ldi. (I tom, 22-bet)

Ga`pte neshinshi awi'l degen soraw qoyi'lmaydi', al qaysi' awi'l dep qoyi'ladi'. Yag`ni'y kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` sorawi'na juwap berip, qatarli'q san ma'nisinen kelbetliklesken.

Mi'sali': Sen **jetilenshi** shi'rani' o`shirip taslap, so`yle! –dedi. (IV tom, 500-bet)

Turg`anbaydi' kandidatli'qqa ali'w kerek, **birinshilerdin` birinshisi**. (IV tom, 501-bet)

Mi'sallardag`i' «**jetilenshi**» sanli'g`i' –lenshi qatarli'q sani'ni'n` eski formasi' menen kelip, kelbetlik xi'zmetinde qollani'lg`an. Al **birinshilerdin` birinshisi** qatarli'q sanli'qlari' dizbeklesken tu`rinde ad`ektivlesip qollani'lg`an.

1.3.Ra`wishtin` kelbetlikke wo`tiwi

Ra`wish so`z shaqabi'ni'n` kelbetlikke wo`tip qollani'li'wi' da snli'qlardi'n` kelbetlikke wo`tiwi si'yaqli' wo`nimsiz.

Mi'sali': Ha`zirgi payi'tta xanli'q saltanat penen qulli'q miynetin` arasi' **bir eli** g`ana. (III tom, 247-bet)

Ga`p ishinde mi'salg`a ali'ng`an bir eli qospa so`zi ma`nilik jaqtan mug`dar-da`reje ra`wishi topari'na kirip, ga`pte qanday sorawi'na juwap berip, kelbetlik so`z shaqabi' xi'zmetine wo'tken.

Mi'sali': **Bu`gingi ku`n**, bu`lgen ku`n bolda sira`. (IV tom, 599-bet)

Mi'saldag`i' «**bu`gin**» waqi't ra`wishine –gi so`z jasayashi' qosi'mtasi' qosi'li'p, waqi'tli'q ma`ni emes, al waqi'tti'n` belgisi ra`wishi arqali' ad`ektivlesken.

Mi'sali': Hayallardi'n` birli-jari'mi' azang'i' g'alma-g'ali' baslang'an qusag'an, biraq ele ala gewgim. (I tom, 249-bet)

Mi'sallardag'i' «azan» ha'm «gewgim» so'zleri de waqi'tli'q ra'yaish, al ga'pte qanday sorawi'na juwap berip kelbetlik xi'zmetine wo'tken.

Mi'sali': Buni'n` orni'na adamlardi' to'ginge aydag'anda kelesi ji'ldi'n` zu'ra'ha'ti. (III tom, 257-bet)

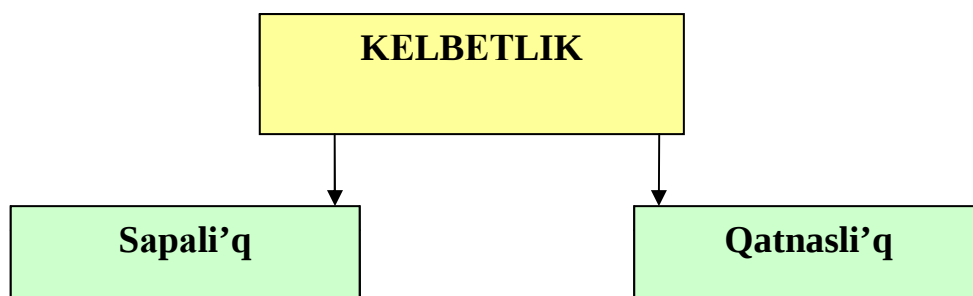
Mi'sali': Aysultan da ishkeri jayg'a su'n'gidi. (II tom, 257-bet)

Mi'sallardag'i' «kelesi» so'zi waqi't ma'nisindegi ra'wishten, al «ishkeri» so'zi bolsa leksika-semantikalik'q jaqtan wori'n ra'wishi ma'nisin bildirip, ga'pte ra'wishten kelbetlikke wo'tken.

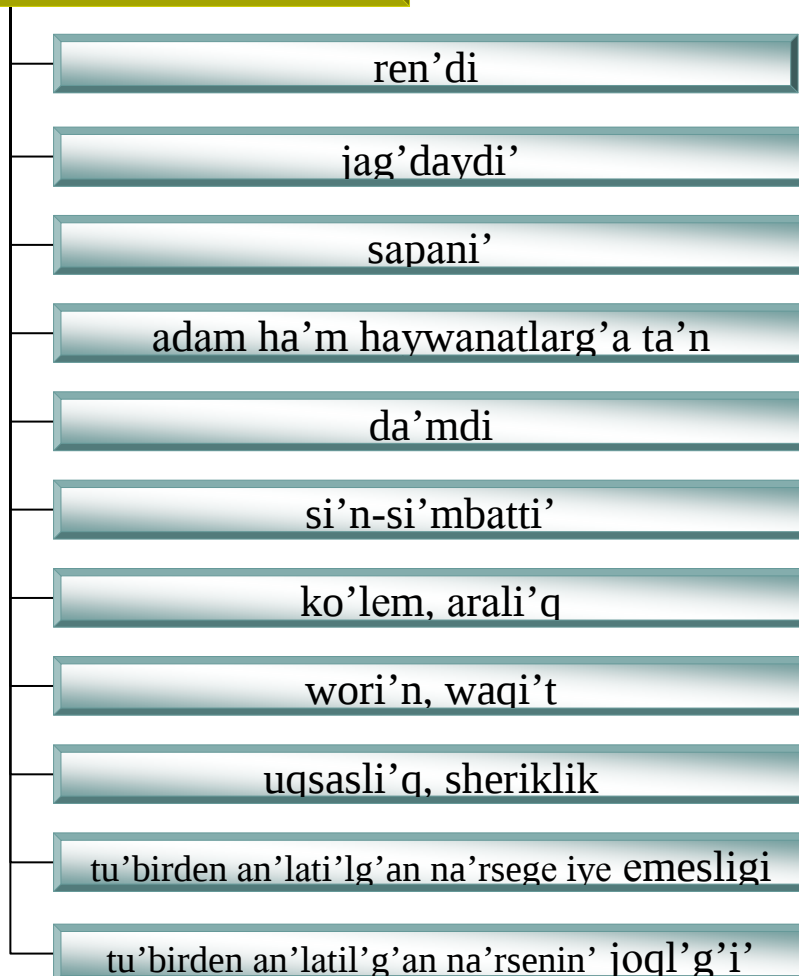
II Bap. Kelbetliklerdi mekteplerde woqi'ti'w usi'llari'

Kelbetlik so'z shaqabi' ma'nili soz shaqaplari'ni'n` ishinde wo'z grammatikalik'q kategoriyasi', semantikalik'q tu'rleri, leksika-semantikalik'q tu'rleri, leksika-grammatikalik'q tu'rleri, basqa so'z shaqaplari'na wo'te ali'w imkaniyati' ha'm sintaksislik xi'zmeti boyi'nsha wo'zgeshelenedi.

Kelbetlik so'z shaqabi' tiykari'nan uli'wma bilim beriw mekteplerinin` 6-klasslari'nda woqi'ti'latug'i'n «Qaraqalpaq tili» sabaqli'g'i'ndaw o'tiledi.

Kelbetliktin' ma'nilik tu'rleri

Kelbetlikler tiykari'nan tematikali'q reje boyi'nsha IV sherekte woqi'ti'ladi' ha'm wog'an 44 saat aji'rati'lg'an.

6-klass ushi'n arnalg'an 2005-ji'li' ja'riyalang'an sabaqli'qti'n` avtorlari' M.Da`wletov, E.Berdimuratov, B.Qutli'muratovlar²⁰. Biraq bul sabaqli'qta morfologiya ha'm imla bo'liminde atli'q, oni'n` jasali'wi', sanli'q, woni'n` ma'nilik tu'rleri, almasi'q, feyil, woni'n` da'rejeleri, jasali'wi', feyildin` funkcional` formalari', ra`w ish, ra`wishtin` jasali'wi', ra`wishtin` ma'nilik tu'rleri si'yaqli' temalar kiritilgen.

²⁰ Дәўлетов М., Бердимуратов Е., Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тили. (6-класс ушын сабақлық). Нөкис, Билим, 2005-жыл, 288-бет.

Al 2011-ji'li' ja'riyalang'an E. Berdimuratov, Q. Allanazarov, G.Patullaevalar²¹ avtorli'g'i'ndag'i' «Qaraqalpaq tili» (5-klass ushi'n) sabaqli'g'i'nda kelbetlik temasi' ushi'n ja'mi 22 tema (44 saat berilgen) ha'm bul tema IV sherekte wo'tiledi. Wonda kelbetliklerdi u'yreniwde to'mendegi temalardi' wo'z ishine aladi':

1. Kelbetlik
2. Kelbetliktin` quri'li'si' boyi'nsha tu`rleri
3. Kelbetliktin` jasali'wi'
4. Kelbetliktin` qosi'mtalar arqali' jasali'wi'
5. Feyilden kelbetlik jasawshi' qosi'mtalar
6. Kelbetliklerdin` atli'q orni'na qollani'li'wi' (zatlası'wi')
7. Kelbetliktin` so'z qosi'li'w usi'li' arqali' jasali'wi'
8. Qospa kelbetlikler ha'm olardi'n` jazi'li'wi'
9. Birikken kelbetlik
10. Birikpegen kelbetlik
11. Jup kelbetlik
12. Ta`kirar kelbetlik
13. Sinonim kelbetlik
14. Antonim kelbetlik
15. Kelbetliktin` da`rejeleri ha'm olardi'n` jasali'wi'
16. Kelbetliktin` jay da`rejesi
17. Kelbetliktin` artti'ri'w da`rejesi
18. Kelbetliktin` sali'sti'ri'w da`rejesi
19. Kelbetliktin` sintaksislik xi'zmeti
20. Kelbetliktin` ga`pte ani'qlawi'shbolı'p keliwi
21. Kelbetliktin` ga`pte baslawi'shbolı'p keliwi
22. Ta`kirarlaw

²¹ Бердимуратов Е., Алланазаров Қ., Патуллаева Г. Қарақалпақ тили. (5-класс ушын сабақлық). Ташкент, Өзбекстан, 2011-жыл.

5-klass oqi'wshi'lari'na kelbetlik temasi'n wo'tkende wolardi'n` jas wo`zgesheligin yesapqa ali'wi'mi'z kerek. Sebebi temani' wo'tkende bari'nsha a'piwayi', jen`il til menen tu`sindiriw za`ru`r. Woni'n` ani'qlamasi' da`slep mi'sallar arqali' to`mendegishe tu`sindiriledi:

Kelbetliktin` ani'qlamasi': - Zatti'n` si'ni'n, si'pati'n, qa'siyetin, ko`lemin, tu`r-tu`sin bildiretug`i'n so`zler kelbetlik dep ataladi'. Wolar **qanday**, **qaysi** degen sorawlarg`a juwap beredi.

Mi'sali':

suli'w qi'z – qi'zdi'n` kelbetin bildirip tur.

qara boyaw – zatti'n` ren`in, tu`r-tu`sin;

go`ne kiyim, qatti' ag`ash–zatti'n` sapasi'n;

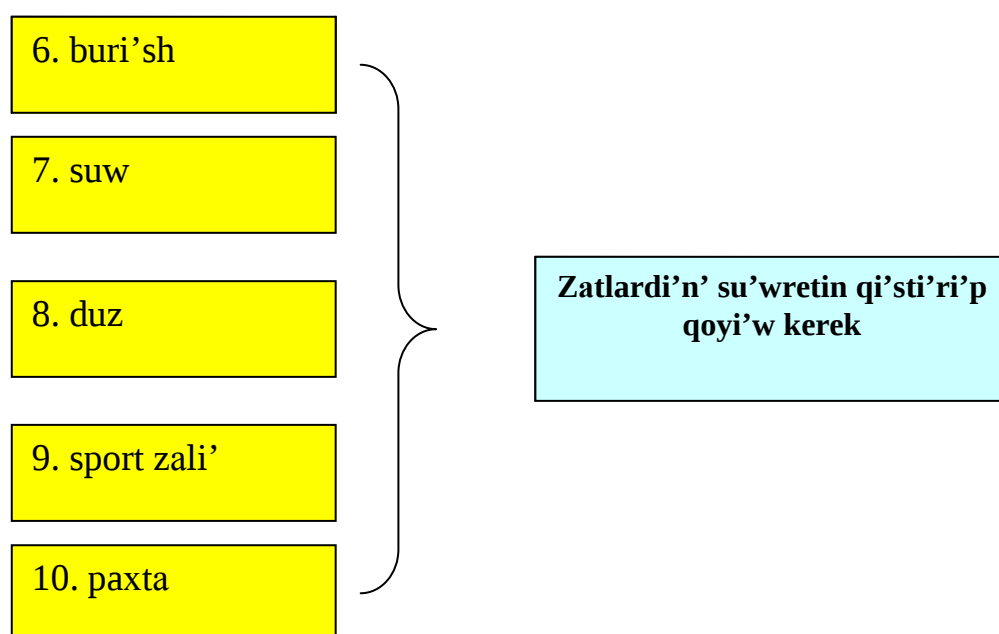
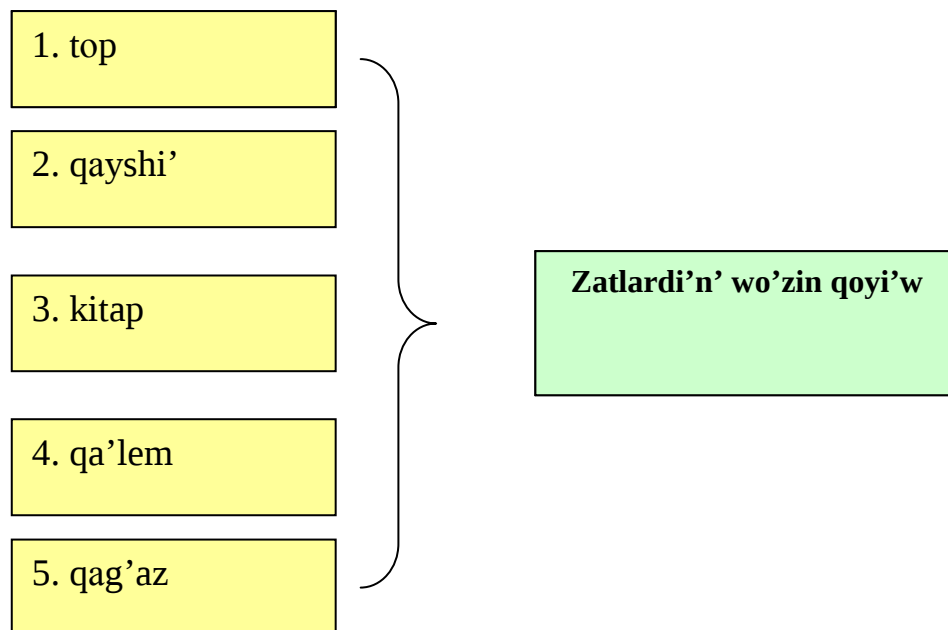
u`lken ju`k, awi'r is, jen`il zat –zatti'n` mo`lsherin bildirip tur.

Kelbetlik so`zler ko`pshilik jag`daydarda wo`zi an`latatug`i'n so`zlin` aldi'nda keledi.

Mi'sali': Suli'w jay, qi'zi'l ko`ylek, qatti' temir, u`lken jol.

Woqi'ti'wshi' bul temani' wo'tkende jen`il tu`sindiriw ushi'n bir qatar ko`rsetpeli qurallardan paydalani'w mu`mkin.

Yag`ni'y ani'qlamada ayri'qsha atap ko`rsetilgeni si'yaqli' o`zi ani'qlap keletug`i'n so`zdin` (predmettin`, zatti'n`) ba`rqulla aldi'nda keliwin to`mendegishe ko`rsetpeli qurallardan paydalani'wi' mu`mkin:

Sabaqti' tu`sindiriw bari'si'nda usi'nday ko`rsetpeli qurallardan paydalani'w woqi'wshi'larg`a zawi'q beredi ha`m temani' tez, an`sat tu`sinip ali'wi'na imkaniyat jaratadi'.

Bunda woqi'wshi'lar berilgen ko'rgizbeli qurallarg'a qaray kelbetliklerdi to'mendegishe quri'wi' mu'mkin.

Mi'sali':

U'lken-----domalaq-----qi'zi'l / sari' -tesik -top

wo'tkir-----qayshi'

qi'zi'qli'-----kitap

qara-----qag'az

aq-----kag'az

ashshi', ko'k---buri'sh

ti'ni'q----suw

appaq----duz

jaqti'li', ken`-----sport zali'

appaq-----paxta

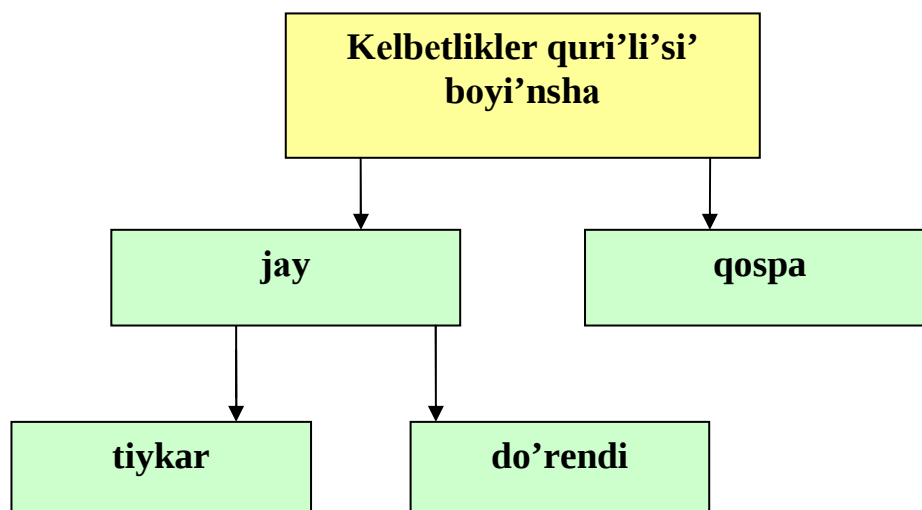
al sabaqli'qti'n` 157-betinde berigen 315-shi'ni'g'i'wdi' woqi'wshi'lar ko'p noqatti'n` worni'na kelbetlik so'zlerdi qoyi'p ko'shirip jazi'w degen sha'rti boyi'nsha an'sat wori'nlaydi'. Sebebi shi'ni'g'i'wda kerekli so'zler ta'rtibi berilgen.

Al uy tapsi'rmasi' ushi'n berilgen ko'k, jaz, u'lken, qon'i'r, ken`, ashshi', awi'r, biyik so'zlerine gsha'p quraw sha'rtin wori'nlawda oqi'ti'wshi' u'ydegi zatlardan, buyi'mlardi'n` atamaları'nan paydalani'p ga'p quraw wazi'ypasi'n tapsi'rsa, bul woqi'wshi'lardi'n` bul tapsi'rmani' ori'nlaw ushi'n da jen'illik ha'm qolayli'q payda yetedi.

2.1. Kelbetlik ha'm oni'n` quri'li'si' boyi'nsha tu'rlerin woqi'ti'w

Kelbetlik boyi'nsha yekinshi tema bul «Kelbetliktin` quri'li'si' boyi'nsha tu'rleri» dep ataladi'.

Kelbetliktin` quri'li'si' boyi'nsha tu'rlerin u'yretkende woqi'wshi'lardi'n` tez, ti'yanagli' u'yreniwi ushi'n kestelerden, tablicalardan paydalani'wg'a boladi'.

Bul temani' tu`sindirgende woqi'ti'wshi' har bir kelbetliktin` quri'li'si' boyi'nsha wo`zgesheleniwin ani'q ani'qlamasi' ha`m mi'sallar menen tu`sindiriwi tiyis.

1. Tu`bir kelbetliklerde heshqanday kelbetlik jasawshi' qosi'mta jalg`anbay-aq zatti'n` belgilerin bildiretug`i'n kelbetliklerge tiykar kelbetlik delinedi.

Mi'sali': qi'zi'l, ko`k, sulı'w, ken`, biyik t.b.

2. Tu`bir sozlerge kelbetlik jasawshi' qosi'mtalardi'n` jalg`ani'wi' arqali' jasalatug`i'n kelbetliklerge do`rendi kelbetlik deymiz.

atli'q	do`rendi kelbetlik
Bag` Til Adam Aqi'l	Bag`+li' Til+siz Adam+si'z Aqi'l+li'

feylil	do`rendi feylil
Tap Bil Yerin Umi't	Tap-qi'r Bil-gish Yerin- shek Umi't-shaq

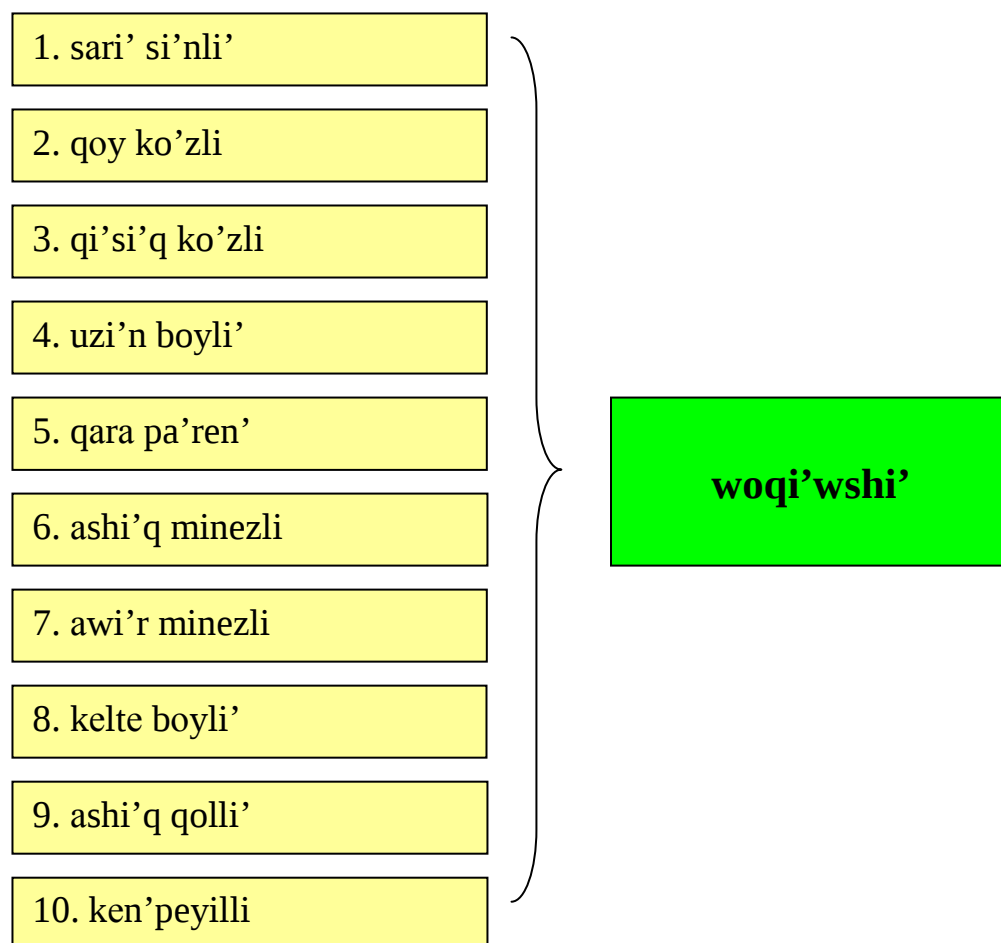
Al qospa kelbetliklerdi u`yretkende jay yag`ni`y tiykar kelbetlik ha`m do`rendi kelbetlikten qaysi` ta`repleri menen pari`qdlani`wi`n jiklep ko`rsetiw kerek.

Qospa kelbetlikler bul yeki yamasa bir neshe so`zlerden qurali`p bir ma`ni an`latatug`i`n kelbetlikler.

Mi`sali`: qara qon`i`r, shi`m qi`zi`l, aqquba. Bul mi`sallar sabaqli`qta berilgen.

Al oqi`wshi`larg`a tikkeley qospa kelbetliklerdi wo`zleri ani`qlay ali`w, ga`p ishinde keltire ali`wi` ha`m tiykar kelbetlikler menen do`rendi kelbetliklerden aji`rati`w ushi`n klassta klasslas doslari`ni`n` tu`r-tu`si, minez-qulqi`na baylani`sli` kospa kelbetlikler du`ziwdi tapsi`rma yetip beriw duri`s.

Mi`sali`:

Kelbetliklerdi jaqsi` u`yreniw, teoriyali`q materiallardi` ti`yanaqli` men`geriw ushi`n wo`zbek til biliminde S.Nazarov to`mendegilerdi atap ko`rsetedi:

1. Jeke woqi`ti`w
2. Birgelikte woqi`ti`w

3. Hawaz benen woqi'ti'w
4. Woqi'wshi'lardi' dawi'ssi'z, ishinde woqi'ti'w
5. Tekstti bo'leklerge bo'lip woqi'ti'w
6. Tekstti rollerge bo'lip woqi'ti'w
7. Soraw juwap yamasa dialog formasi'nda woqi'ti'w²²

Bunda oqi'ti'wshi' ta'repinen 5-klass woqi'wshi'lari' ushi'n arnalg'an yertek yamasa an'i'zlardi', kishigirim tekstlerdi tan'lap wolardi' woqi'wshi'larg'a woqi'ti'w ha'm wonnan qospa kelbetliklerdi tawi'p, jay yaki do'rendi kelbetlikler yekenligin ani'qlawdi' tapsi'ri'w za'ru'r.

2.2. Kelbetliklerdin` jasali'wi'n woqi'ti'w

Al, «Kelbetliktin` jasali'wi'» temasi'nda bolsa, kelbetliklerdin` to'mendegishe usi'llar arqali' jasali'wi' so'z yetiledi.

1. Kelbetlik jasawshi' qosmtalar arqali' jan'a ma'ni an'lati'wshi' do'rendi kelbetlik jasaladi'. Mi'sali': Bilim-li, sawat-li'.

2. So'z qosi'li'w usi'li' arqali' qospa kelbetlikler jasaladi'. Mi'sali': aq ren'li, aq-qara.

Bunda woqi'ti'wshi' u'y tapsi'rmasi'na yag'ni'y 323-shi'ni'g'i'wg'a qosi'msha belgili jazi'wshi' Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nan kishigirim tekst tan'lap yamasa sol shi'g'armada qollani'lg'an mi'sallardan jay kelbetlik (tiykar ha'm do'rendi) ha'm qospa kelbetlikler (birikpegen, birikken, jup, ta'kirar) kelbetliklerdi ani'qlaw woqi'wshi'larda birinshiden, ko'rkem shi'g'armalar menen jaqi'nnan tani'si'p woqi'wg'a qi'zi'qti'rsa, yekinshiden ko'rkem shi'g'arma tekstinen ha'r tu'rli so'z shaqaplari', woni'n` ma'nilik tu'rlerin, a'sirese kelbetliklerdi an'lawg'a da woni' basqa so'z shaqaplari'nan ayi'ri'p, ani'qlap biliwge de qi'zi'qti'radi'.

Kelbetliktin` jasali'wi' temasi' bir qatar quramali' tema. Sonli'qtan woqi'ti'wshi' bul temani' wo'tkende kelesi temada usi' temani' ta'kirarlaw,

²² Назарова С. Узбек тили. Уқитиш мектодикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1992, 64-бет.

yadqa tu`siriw ushi'n «Minara jasa» usi'li'n o'tiwi kerek. Bunda klasstag'i' woqi'wshi'lar yeki toparg'a bo'linedi. Bul usi'ldi' wo'tilgen temalardi' ta'kirarlaw ushi'n, ha'm temani' bekkemlew ushi'n qollani'w og`ada qolayli'.

Ha'r bir toparg'a kelbetliktin` jasali'wi' boyi'nsha 10 sorawdan beriledi. Toparlarda eger duri's juwap bolsa wonda woqi'ti'wshi' ta`repinen yeki plakatqa ha'r bir topar ushi'n arnawli' tu`rde tayarlanip kelgen gerbishsu`wretleri woqi'wshi'lardi'n` bergin duri's sorawlari'na qaray, yeger oki'wshi' sorawg'a duri's juwap berse, gerbishsu`wreti jelimlenip plakatqa ildiriledi, al qate juwap berse gerbishjelimlenbeydi.

Usi'g`an qaray woti'ri'p ha'r bir topar woqi'wshi'lari'ni'n` kelbetlikti qay da`rejede bilgenligin, kelbetlik boyi'nsha bilimlerin ani'qlawg'a boladi'.

Bunda toparlar ushi'n kelbetlik so`z shaqabi'nan sorawlar to`mendegi ta`rtipte beriledi:

1-topar ushi'n:

- 1.kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` sorawlari'
2. Kelbetlikler quri'li'si' jag'i'nan neshege bo'linedi?
3. Tiykar kelbetlik ha'm do`rendi kelbetlik dep qaysi' kelbetlikler bo'linedi?
4. **Bag`li'** awi'l so`zinde **bag`li'** so`zi qanday kelbetlik?
5. **Dushshi'** suw so`zinde **dushshi'** qanday kelbetlik?
6. Ko`ylegi **shi'm qi'zi'l** degen ga`pte **shi'm qi'zi'l** qanday kelbetlik?
7. Wo`kpeshil bala so`zindew o`kpeshil qanday kelbetlik?
8. Qospa kelbetlik neshe so`zden quraladi'?
9. **A`rmansi'z** adam so`zinde **-si'z** affiksi qanday so`z shaqabi'na jalg`ang`an?
10. Biyday ren`li so`zi qospa kelbetliktin` quri'li'si' boyi'nsha qaysi' tu`ri?

1-topardi'n` ani'q juwabi' to`mendegishe bo`lip, wol woqi'ti'wshi'ni'n` qoli'nda boli'wi' kerek.

1. Qanday? –qaysi'? –sorawlari'.
2. Kelbetlikler quri'li'si' boyi'nsha (jay, qospa kelbetlik)
3. Jay kelbetlikler (tiykar ha'm do`rendi) kelbetlikler boli'p bo'linedi.
4. **Bag`li'** so`zi do`rendi kelbetlik (atli'q+li')

5. **Dushshi'** so`zi –jay kelbetliktin` tiykar kelbetlik tu`ri.
6. **SHi'm qi'zi'l** –qospa kelbetlik
7. **Wo`kpeshil** so`zi –do`rendi kelbetlik (atli'q+shil)
8. Qospa kelbetlik eki yamasa bir neshe so`zden qurali'p bir ma`nisti an`latadi'.
9. **A`rmansi'z** so`zinde (a`rman + abstrakt atli'q + si'z)
10. Biyday ren`li so`zi- kelbetliktin` birikpegen qospa kelbetlik tu`ri.

2-topar ushi'n sorawlar:

1. Kelbetlikler neshe tu`rli usi'l menen jasaladi'?
2. Kelbetlik so`z jasawshi' qanday qosi'mtalar bar?
3. Qara qoyi'w qasli', sari' ala kelbetlikleri qanday usi'l menen jasaldi'?
4. Atawi'shso`zler degenimiz ne?
5. U`lken-kishi, saw-salamat so`zleri kelbetliktin` quri'li'si' boyi'nsha qaysi' tu`ri?
6. U`lken-u`lken, uzi'n-uzi'n so`zleri qospa kelbetliktin` qaysi' tu`ri?
7. Ko`zashi'q, esersoq so`zleri qospa kelbetliktin` qaysi' tu`ri?
8. Ala shubar, aq kewil so`zleri qospa kelbetliktin` qaysi' tu`ri?
9. Kelbetlik jasawshi' kelbetlikler qalay bo`linedi?
10. Alti'nday, tog`ayli'q –so`zlerinin` tu`birleri qanday so`z shaqabi'?

2-topar sorawlari'ni'n` juwaplari':

1. Kelbetlikler 2 tu`rli usi'lda jasaladi'. (so`z jasawshi' qosi'mtalar arqali' ha`m so`z qosi'li'w usi'li' arqali')
2. Kelbetliklerdi jasawshi' –li'/-li; -si'z/-siz; -qi'r; -shil; -keshha`m basqa da.
3. Qara qoyi'w qasli', sari' ala kelbetlikleri so`z qosi'li'w usi'li' menen jasaldi'?
4. Atawi'shso`zler degenimiz – atli'q, kelbetlik, almasi'q, ra`wishtin` uli'wmalasqan atamasi'.
5. U`lken-kishi, saw-salamat so`zleri qospa kelbetliktin` bir tu`ri -jup kelbetlikler.
6. U`lken-u`lken, uzi'n-uzi'n so`zleri qospa kelbetliktin` ta`kirar kelbetlik tu`ri.

7. Ko`zashi`q, esersoq so`zleri birikken kelbetlikler.
8. Ala shubar, aq kewil so`zleri - kelbetliktin` birikpegen kelbetlik tu`ri.
9. Kelbetlik jasawshi` qosi`mtalar 2 ge bo`linedi. (atawi`shso`zlerden ha`m feyil so`zlerden kelbetlik jasawshi` qosi`mtalar)
10. Alti`nday, tog`ayli`q so`zleri – konkret atli`qlar, wolar kelbetlik so`z jasawshi` –day, -li`q qosi`mtalari` arqali` kelip, do`rendi kelbetlikler boli`p tur.

Kelbetliktin` ha`r bir temasi`n wo`tkende a`lbette jan`a pedagogikali`q texnologiyalardan, interaktiv metodlardan paydalani`p wo`tiwge boladi`.

Mi`sali`, sabaqlarda interaktiv usi`llardi` qollani`li`p wo`tiwge arnalg`an metodikali`q qollanbalar<sup>23</sup> «kelbetlik» temasi`n «woyi`n sabag`i`» tu`rinde wo`tiwge to`mendegishe pikirlerdi usi`nadi`:

«Standart yemes sabaqlarda woyi`n ko`rinishidegi shi`ni`g`i`wlardi` da wo`tkeriw mu`mkin.

Wol pu`tkil bir sabaq dawami`nda, woni`n` qanday da bir basqi`shi`nda wo`tkeriledi. Wori`nlani`wi` kerek bolg`an shi`ni`g`i`wi` aldi`nnan rejelestiriliwi kerek. Woyi`n a`lbette bilimge tiyisli, tiykarlang`an boli`p, woqi`wshi`lardi` woqi`w isine qi`zi`qti`ri`wg`a derek boli`wi` tiyis.

Mi`sali`: «Kelbetlik» temasi`ndag`i` sabaq to`mendegi formada wo`tkeriliwi mu`mkin:

- klassta ha`r qi`yli` tapsi`rmalar ekige bo`lingen ja`ma`a`tke beriledi.
- kelbetlikke mi`sallar tabi`w.
- kelbetliklerdi wo`z ishine alatug`i`n naqi`l-maqallardi` ayti`p jari`sti`ri`w ha`m wonnan kelbetliklerdin`, woni`n` qaysi` tu`rine kiriwshi yamasa qanday so`z jasawshi` qosi`mtalar arqali`, qaysi` so`z shaqabi`na qosi`li`p kelbetlik xi`zmetinde kelgenligin, quri`li`si` boyi`nsha jay kelbetlik pe, woni`n` tiykar kelbetlik tu`ri me, yamasa do`rendi kelbetlik tu`ri me, qospa kelbetliktin` birikken, birikpegen, jup kelbetlik yamasa ta`kirar kelbetlik tu`rinde kelgenligin de usi` ta`rizde ani`qlaw mu`mkin.

²³ Султанов Б, Тилегенов Э, Байназаров Ф. Янги педагогик технология асослари (интерфаол дарслар) Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2007, 23-30-бетлер

Mi'sali': 5-klass woqi'wshi'lari'n sani'na qaray yeki toparg'a bolip to'mendegishe tapsi'rmalar beriw mu'mkin:

1. Kelbetliklerge mi'sallar tabi'w.
2. Qurami'nda kelbetlikleri bar naqi'l-maqallardi' tabi'w.
3. Ga'plerdin` qurami'nan kelbetliklerdi tawa ali'w.
4. Kelbetlik so'zlerdi so'z jasawshi' qosi'mtali' yaki tiykar tu'rinde keliwine qaray ani'qlaw.

Bunda tapsi'rmalar toli'q ori'nlani'p bolg`annan son` oqi'ti'wshi' ta'repinen jen`impaz topar ani'qlani'p oni' ja`riyalaw kerek.

Yeki topar bir –birine kelbetlikler boyi'nsha sorawlar tayarlawi' mu'mkin yamasa woqi'ti'wshi' ta'repinen ha'r yeki toparga ko'rkem shi'garmalardan tekstler tayarlap woni'n` qurami'nan kelbetliklerdi ani'klaw wazi'ypasi'n tapsi'ri'w arqali' wolardi'n` ko'rkem shi'g`arma woqi'wg'a bolg`an qi'zi'g'i'wshi'li'g'i'n woyati'w mu'mkin, yekinshiden, ko'rkem shi'g`arma tilinen har tu'rli so'z shaqaplari'n tillik tallaw jumi'si'n da u'yrenedi.

Mi'sali', yeki toparg'a tekstlerdi tan`lag`anda woqi'ti'wshi' sol shi'g`armani'n` mazmuni'na, jas wo'zgesheligi boyi'nsha woqi'wshi'lar sana-sezimine sa'ykes keliwi yaki kelmewi de na`zerde tuti'li'wi' kerek.

Mi'sali', Sh.Seytovti'n` «I'g`bal soqpaqlari'»²⁴ (1975) romani'nan to'mendegishe tekst berilip, woni'n` ishinen kelbetliklerdi tabi'w wazi'ypasi' beriledi.

1 -topar ushi'n tekst

-Hay – hay tuwi'lg`an jerdin` jag'i'mli' samali'-ay! Buni'n` ra`ha'ti o`z aldi'na-aw, bolmasa biz xi'zmet etken jerdin` samali' **usi'nday** samal g`oy.

Awi'l joli'ni'n` **shan`li'** tozan'i' da yeki ji'l ishinde meni sag'i'ni'p qalg`anday, murni'mni'n`, qulag'i'mni'n` tesigine shekem qaldi'rmay ati'r. Men wo'zimdi shan`nan emes, **toda –toda aqsha** bultti'n` arasi'nan kiyati'rgang`a megzetemen. (Bul a'skerlikten kiyati'rgan Maqsettin` qi'yallari'. «I'g`bal soqpaqlari' romani'nan)

²⁴ Сейтов Ш. Ығбал соқпақлары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1975, 34-бет.

2-tekst

Toli'bay ata-teginde bayli'q bolmag'an, jigirmalanshi' ji'llarda nani' qali'n'lag'an taza bay edi. Ori'nborg'a baylardi'n' ka'rwani'n tarti'p ju'rgeninde **wo'jet** bir a'zerbayjan menen ju'z ten'ge ba'sekilesipti. a'zerbayjang'a **qi'zi'q** waqi'ya, talapkerge ten'ge kerek. Kimde-kim mi'naw may qabaqti' manlayi'na uri'p si'ndi'rsa, ju'z ten'ge aladi', si'ndi'ra almasa ju'k tartqan ka'rwandi' Kransnovodskiyge apari'si'p qaytadi', qa'ne kim qayi'l? – deпти. Toli'bay jaqi'nlaw tur yeken. «Bu'ytip ju'rgenshe ya bayi'yi'n, ya wo'leyin» dep ashi'w menen man'layi'ma bi'lshettirgenim: qabaq ya jari'qpedi, ya quday abi'ray berdi me, pashaq-pashaq boli'p buzi'ldi'. Nan tappay ju'rgenler «Toli'bay **tasman'lay**» dey bersin, jurт ne demeydi!

(Bul tekst Sh.Seytovti'n' «Xalqabad» romani'nan ali'ndi'.)

Usi' si'yaqli' kishigirim tekstlerdi ali'p, wonnan woqi'wshi'larg'a kelbetlik so'zlerdi ani'klaw da u'lken na'tiyje beredi. Bunda woqi'wshi' kelbetliklerge wo'z tiyisli sorawi'n qoyi'p u'yrenedi, yekinshiden, basqa so'z shaqa'plari'nan ayi'rmashi'li'g'i'n ani'qlay aladi', qanday so'z jasawshi' qosi'mtalar menen keliwin, quri'li'si' boyi'nsha juplasi'p yamasa ta'kirarlani'p keliwin ani'qlay aladi'.

5-klass ushi'n qaraqalpaq tili²⁵ sabaqli'g'i'nda berilgen 4-tema bul «Kelbetliktin' qosi'mtalar arqali' jasali'wi'» dep ataladi'.

Bul temani' wo'tkende woqi'ti'wshi' «Aqi'li'y hu'jim» metodi'nan paydalani'p, wo'tilgen temani' yadqa tu'siriw ushi'n to'mendegishe sorawlar beriwi mu'mkin:

1. Kelbetlikler neshe usi'l menen jasaladi'?
2. Kelbetlik jasawshi' qosi'mtalar qaysi' so'zlerge jalg'ani'p kelbetlik xi'zmetine wo'tedi?
3. Atawi'sh so'zler dep qaysi' so'z shaqabi'na kiretugi'n so'zlerdi aytami'z?

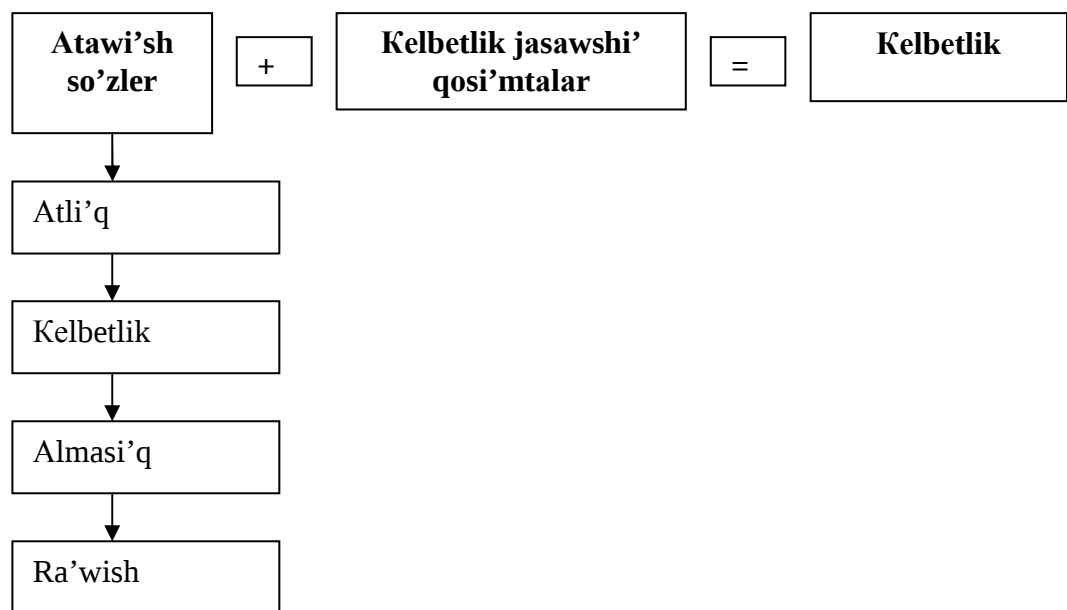
²⁵ Бердимуратов Е, Алланазаров Қ, Патуллаева Г. Қарақалпақ тили (5-класс ушын сабақлық) Ташкент, Өзбекбстан, 2011, 161-165-бетлер.

Ha`m basqa da bir qatar sorawlar beriledi.

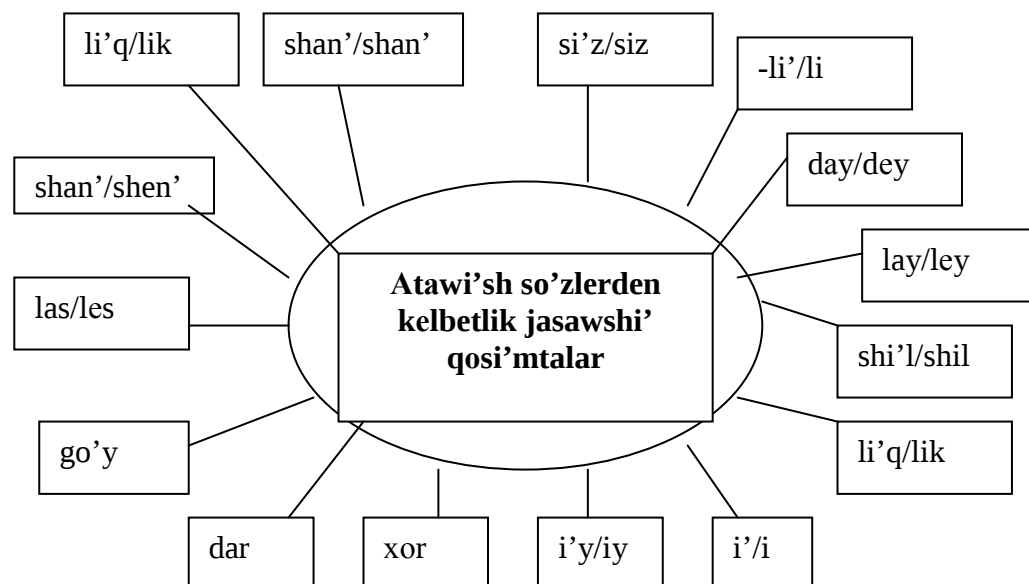
«Kelbetlikin` qosi`mtalar arqali` jasali`wi`» degen tema 5-klassti`n` qaraqalpaq tili sabaqli`g`i`nda 161-165-betlerdi wo`z ishine aladi`. Bul tema sabaqli`qta yeki tematikag`a bo`linip, to`mendegishe ta`rtipte berilgen:

1. Atawi`sh so`zlerden kelbetlik jasawshi` qosi`mtalar;
2. Feyil so`zlerden kelbetlik jasawshi` qosi`mtalar.

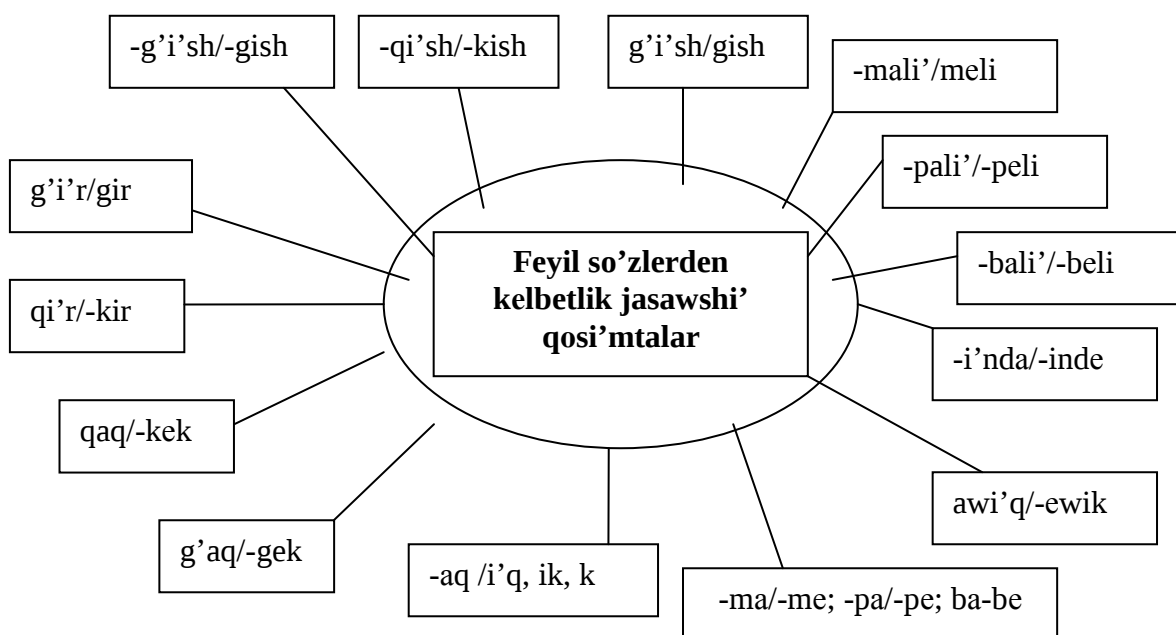
Bul temani` woqi`wshi`larg`a u`yretkende olardi`n` jasi`n da yesapqa ali`w kerek ha`m ilaji` bari`nsha wolar jenil tu`sine alatug`i`n usi`llardan paydalang`an maqul. Da`slep woqi`wshi`lardi` kelbetlik jasawshi` affikslerdin` atawi`sh so`zlerge ha`m feyil so`zlerge qosi`li`p kelbetlik jasay ali`w mu`mkinshiligin to`mendegishe keste du`zip, sol arqali` tu`sindirilse, woqi`wshi`lardi`n yadi`nda qaladi`.

Son` wolardi' **klaster** tu`rinde to`mendegishe tu`sindiriw mumkin:

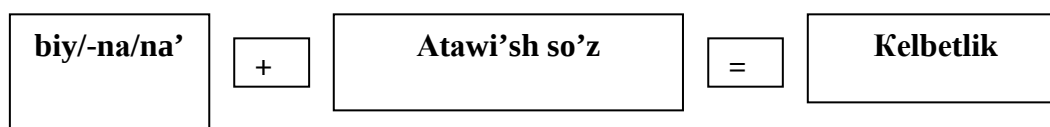
Al feyil so`zlerge qosi'li'p, basqa so`z shaqabi' kelbetlikke wo`tip ketiw jag`dayi'n da da'l usi' usi'l klaster arqali' sali'sti'ri'p ko`rsetiw wori'nli' boladi':

Kelbetliktin` jasali'wi'ni'n` yeki tu`rine de mi'sallar keltirip tu`sindigen maqul. Woni' to`mendegishe kestede ko`rsetken qoni'mli' boladi':

Atawi'shso`zler	Kelbetlik jasawshi' qosi'mtalar
aqi'l	li'
da`wlet	li
bilim	siz
qol	si'z
muz	day
biz	dey
at	tay
tu`s	ki
kesh	ki
jaz	g`i'
keshe	gi
ashi'w	shaq
kewil	shek
to`men	shik
woy	shi'l

Al, **biy/-na/na'** prefiksleri de atawi'sh so`zlerge birigip, biraq wolardi'n` aldi'na qosi'li'p kelbetlik jasawi'n to`mendegi keste arqali' ko`rsetiwge boladi':

Mi'sali': naqolay, na`ma`rt, biymezgil, biyta`rtip, na`ma`lim ha`m t.b.

Al woqi'wshi'lar 325-shi'ni'g'i'wdi' wori'nlag`anda da qaraqalpaq tili pa`ni woqi'ti'wshi'si' woni' tek sha`rti boyi'nsha ko`shirip, kelbetliklerdi ani'qlan` dep tapsi'rmastan, al shi'ni'g'i'wdi' wori'nlaw wazi'ypasi'n tapsi'ri'w menen birlikte to`mendegi kesteni u`lgi si'pati'nda beriw kerek?

Kelbetlik	So`z shaqabi'	Qosi'mta
nag'i'sli'	atli'q	li'

Bul shi'ni'g'i'wdi'n` sha`rti to`mendegishe:

Ko`shirip jazi'n`, kelbetlik so`zlerdi tawi'p asti'n si'zi'n`. Wolardi'n` qanday so`z shaqabi'nan, qalay turg'anli'g'i'n ayti'n`. Bunda woqi'wshi' en` da`slep shi'ni'g'i'wdi' ko`shirip jazi'p, son` woni'n` qurami'ndag'i' kelbetliklerdi ani'qlaydi'.

Al bunnan keyin sol kelbetlik so`zdin` qanday tiykardan turg'anli'g'i'n ha`m wog`an jalg`ani'p ati'rg`an qosi'mtag`a da itibari' qarati'ladi'. Bul shi'ni'g'i'wda to`menlgishe kelbetlikler bar: nag'i'sli', juwi'rg'i'sh, qi'yametlik, adamday, u`nsiz, ko`kshil, qalqi'n`qi'.

Mi'sallardag'i' tek eki so`z juwi'rg'i'shham qalqi'n`qi' so`zlerinin jeke turi'p feyil so`z shaqabi' xi'zmetinde keliwin, al qalg`an 5 so`zdin` atawi'sh so`zler ekenligin joqarg'i' kestege sali'p jazi'w arqali' woqi'wshi'lardi'n` yadi'nda qaladi'.

326-shi'ni'g'i'wdi' da joqari'dag'i' ta`rtipte wori'nlati'w mu`mkin.

Al 327-shi'ni'g'i'wda kelbetlik jasawshi' **biy** ha`m **na** prefiksleri menen wo`nimsiz qosi'mtalar **go`y**, **xor**, **dar** jalg`awlari' menen kelgen kelbetliklerdin` qanday so`z shaqabi'nan yekenligin ani'qlaw ma`selesi tapsi'ri'ladi'.

Bul shi'ni'g'i'wda: **naqolay**, **na`ma`lim**, **na u`mit**, **biy ni'shan**, **biygu`na** so`zlerinde prefiksler arqali' kelbetlik jasalsa, al **xabardar**, **aqi'lgo`y** so`zlerinde **dar**, **go`y** affikslerinin` atli'q so`zlerge jalg`ani'wi' menen kelbetlikler jasali'p turg'anli'g'i'n woqi'wshi'lar shi'ni'g'i'wdi' wori'nlaw arqali' ani'qlaydi'.

Al kitaptag`i` 328-shi`ni`g`i`w`di` to`mendegishe interaktiv usi`l avrqali` tez ha`m qi`sqa waqi`t ishinde wori`nlay ali`wi` mu`mkin. Woni`n` sha`rti to`mendegishe:

Berilgen so`zlerge **–si`z/siz, shi`l, shil, i`y/iy, qi`/ki, g`i`/gi, shan`, shen, xor /biy, na /na`** prefikslerinin` tiyislilerin` jalg`ap ga`p quran`. Qalay jasalg`anli`g`i`n, ma`nisin tu`sindirin`. Bunda woqi`ti`wshi` shi`ni`g`i`w`di`n` tez, da`rhal, waqi`tti` ko`p almay wori`nlati`wi` ushi`n «kishi toparlarda islesiw» usi`li`n qollansa boladi` yag`ni`y klass woqi`wshi`lari`n yeki toparg`a bo`lip, ha`r toparg`a sol shi`ni`g`i`w`da keltirilgen bar so`zdi ten`dey yetip bo`lip tapsi`ri`w kerek. Shi`ni`g`i`w`da ja`mi 23 so`z berilgen.

Al woni` toparlarga` qolaylasti`ri`w ushi`n 22 ya 24 so`z yetip, sozlerdi ten`dey yetip yeki toparg`a bo`liw tiyis, al qosi`mtalardi` kishigirim kespe qag`azlarga` aldi`n ala jazdi`ri`p, shi`ni`g`i`w`da berilgen ja`mi 15 qosi`mta birdey yetip yeki toparg`a da beriledi. Yag`ni`y soz 12 den, al qosi`mta 15 ten.

Woqi`wshi`larg`a so`zlerge tiyisli qosi`mtani` jalg`awi` ushi`n tek 1 minut waqi`t beriliw kerek.

Mi`sali`:

1-toparg`a	2-toparg`a
ter –	sawat –
suw –	japi`raq –
ruxsat –	bilim –
til –	tuwi`sqa –
ag`ayin –	qayg`i` –
a`sker –	aqi`l –
xabar –	jem –
gu`rrin` –	tu`n –
ilim –	siyasat –
ma`deniyat –	woyi`n –
a`dep –	qolay –

Bunda woqi'wshi'lar usi' tayar tu`rindegi so`zlerge tek kelbetlik jasaytugi'n qosi'mtalardi' tez ha'm shaqqan tu`rde jelimlep jabi'sti'ri'wi' kerek. Mi'sali': tershil, sawatli', a`sker+iy, jemxor ha'm t.b.

Bunda woqi'wshi'ni'n` ilgirliqi, shaqqanli'g'i', belgileri, bilim ha'm ko`nlikpeleri rawajlandi'ri'ladi'.

Al yekinshi sha`rti boyi'nsha woqi'wshi'lar usi' kelbetlik so`zlerdi ga`ptin` ishinde, ma`nili, mazmunli' yetip du`zip keltiriwi kerek. Bunda da woqi'wshi'lardi' tparlarg`a bo`lip yamasa uli'wmalasti'ri'p bilimin ani'qlaw mu`mkin.

Usi' temani'n` «Feyilden kelbetlik jasawshi' qosi'mtalar» dep atalg`an bo`liminde de woqi'wshi'lar feyil so`zlerge de bir qatar qosi'mtalar qosi'li'wi' na`tiyjesinde kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` jasali'wi'n bilip aladi'.

2.3. Kelbetliktin` zatlası'wı'n woqı'tı'w

5-klass ushi'n arnalg`an qaraqalpaq tili sabaqlı'g`i'nda «Kelbetliklerdin` jasalı'wı'n woqı'tı'w» teması'nan keyingi tema – bul «Kelbetliktin` atlı'q worni'na qollanı'lı'wı'» yamasa zatlası'wı'» dep ataladı'.

Zatlası'w degende oqı'wshı'lar onsha tu`sinbewi mu`mkin. Bunda kelbetliktin` so`z shaqabi'na kim? degen soraw qoyı'lı'p atlı'qqa aylanı'wp ketiw jag`daylari' mi'sallar arqalı' tu`sindiriliwi kerek.

Bul haqqı'nda ilimiy a`debiyatlarda substantivlesiw degen termin menen ju`ritiledi yag`ni'y bul kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` atlı'q so`z shaqabi' xi'zmetinde keliwi dep tu`siniwge boladı'.

Mi'salı', substantivaciya termini haqqı'nda qaraqalpaq a`debiy tili grammatikasi'na arnalg`an akademiya'lı'q miynette²⁶: «Basqa so`z shaka`plari'ni'n` atlı'qqa wo`tiwi, yag`ni'y atlı'q worni'nda qollanı'lı'wı' substantivaciya dep ataladı'.

Qaraqalpaq tilinde atlı'q worni'nda ko`bineke kelbetlik, kelbetlik feyiller qollanı'ladi'. Bul jag`dayda kelbetlik yamasa kuelbetlik feiyil ta`repinen ani'qlanatu'g`i'n atlı'q tu`sip qaladı' da, predmet ha`m woni'n` belgisi woni' ani'qlaydı', kelbetlik ha`m kelbetlik feyil arqalı' bildiriledi. Wolar tu`sirilip qaldı'ri'lg`an atlı'qti'n` so`z wo`zgertiwshi affikslerin de qabi'l etedi.»

Al son`g`i' ji'llarda baspadan shı'qqan a`debiyatlarda kelbetlik ha`m kelbetlik feyil formaları'ni'n` atlı'qqa wo`tiw jag`dayı' to`mendegishe tu`sindiriledi:

«Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde to`mendegi so`z shaqapları' wo`zlerinin` ani'qlaytu'g`i'n atlı'qları' tu`sirilip atlı'qqa o`tip qollanı'ladi'.»²⁷

1.Kelbetlik

2.Kelbetlik feyil

3. Atawı'shfeiyil

4. Sanlı'q

²⁶ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Нөкис, Билим, 1996.

²⁷ Дәўлетов А, Дәўлетов М. Құдайбергенов М. хәзргі қарақалпақ әдебий тили. Нөкис, Билим, 2010.

4. Ra`wish

5. Ayi`ri`m so`z dizbekleri ha`m ga`pler leksikasi`n atli`qqa wo`tedi. (leksikalani`w)

Woni` woqi`wshi`larg`a yele de tu`sinikli boli`wi` ushi`n sabaqli`qta berilgen materiallardi` ja`ne de bayi`ti`p to`mendegishe tu`sindiriwimizge boladi`.

Kelbetliktin` atli`q orni`na qollani`li`wi` (zatlası`wi`)

→ Kelbetlik (jaman jegenin aytadi`, jaqsi ko`rgenin aytadi`.)

→ Kelbetlik feyil (Yesbergenge ekilenip iu`rgenler awi`l edi.)

→ Atawi`sh feyil

→ Sanli`q

→ Ra`wish

→ Leksika-semantikali`q usi`l

Kelbetliktin` zatlası`wi` boyi`nsha sabaqli`qti`n` 165-betine to`mendegishe ani`qlama berilgen.

«Kelbetlikler belgili bir zatti`n` atamasi` xi`zmetinde de jumsaladi`. Bunday jag`dayda qollani`wg`a atli`q so`z tu`sirilip ayti`ladi` da, kelbetlik tu`sip qalg`an atli`q so`zdin` xi`zmetine wo`tedi. Yag`ni`y eki tu`rli xi`zmetti – birewi o`zinin` tiykari` xi`zmetin, yekinshisi atli`qqa tiyisli zatli`q xi`zmetti atqaradi`. Mi`sali`:

Jaqsi isi menen jaqsi`.

Jalqawg`a is buyi`rsan` wo`zin`e aqi`l u`yretedi.

Soqi`rdi`n` tilegeni yeki ko`zi. (Naqi`l-maqal)

Keltirilgen mi`sallardag`i` kelbetlik so`zlerdin` wori`nlari`na wolar an`latatug`i`n ma`nige baylani`sli` so`zlerdi qoyg`anda jaqsi (kim?) – adam,

soqi'rdi'n (kimnin?) –adamni'n, **jalqawg'a** (kimge?) -adamg'a, bul so'zlerde adam ma'nisinin atli'q worni'nda qollani'lg'ani'n ko'remiz.

Yeger olar tiyisli atli'q so'zler tu'srilmey, qatar qollani'lg'an jag'dayda (jaqsi' adam, soqi'r adamni'n, jalqaw adamg'a) bolsa tiykar kelbetlik xi'zmetin atqaradi'.»²⁸

Buni' to'mendegishe keste arqali' da oqi'wshi'larg'a tu'sindiriw mu'mkin.

Kelbetlik xi'zmetinde	Atli'qlasi'w (zatlası'w)
<i>kelbetlik</i> 1) <u>Jaqsi'</u> adam isi menen jaqsi'.	<u>Jaqsi'</u> isi menen jaqsi'.
2) <u>Jalqaw</u> adamg'a is buyi'rsan', wo'zin'e aqi'l u'yretedi.	<u>Jalqawg'a</u> is buyi'rsan', wo'zin'e aqi'l u'yretedi.
3) <u>Soqi'r</u> adamni'n tilegeni yeki ko'zi.	<u>Soqi'rdi'n</u> tilegeni yeki ko'zi.

Bul kestede asti' si'zi'lg'an so'zlerdin qaysi'lari' kelbetlik, al ga'pte qaysi'lari' atli'q xi'zmetinde kelip turg'anli'g'i'n ani'q, an'sat ayi'ra aladi'.

5-klass sabaqli'g'i'nda 335-shi'ni'g'i'yadi' wori'nlaw waqti'nda da woqi'wshi'lar to'mendegi interaktiv usi'l qag'i'ydası'n «Woylan, izlen, tap» usi'li'n shi'ni'g'i'wdi' usi' qag'i'yda boyi'nsha wori'nlawdi' tapsi'ri'w kerek. Shi'ni'g'i'w sha'rti boyi'nsha:

- ★ Ko'shirip jazi'n. Atli'qlasqan kelbetliklerdi tu'bir ham qosi'mtag'a aji'rati'n. U'stine sorawi'n qoyi'p, qaysi' ga'p ag'zasi' yekenligin ayti'p berin'.

Shi'ni'g'i'wda tiykari'nan 3 ga'p berilgen. Da'slepki yeki ga'p naqi'l-maqallardan ali'ng'an, al u'shinshi ga'p belgili shayi'r T.Jumamuratovti'n to'rtliginen ali'ni'p, wonda da naqi'l-maqal berilgen.

1. **Aqi'lli'** so'zdi si'ylaydi', **aqmaq** ku'shti si'ylaydi'.
2. **Wo'tirikshi** wo'lgan adamdi' gu'wa tutadi'.
3. **Aqmaq** ba'rha **aqi'lli'ni'** ku'ydirer,
Pi'shi'q boli'p ti'rnaqlari'n tiydirer,

²⁸ Дәўлетов М., Бердимуратов Е., Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тили (5-класс) ушын сабақлық. Нөкіс, Билим, 2005, 165-бет.

Woni'n` ushi'n wo`kpelewge ori'n joq,

Jaqsi'g`a** da, **jamang`a da iyt u`rer. (T.Jumamuratov)

Tu`bir	Qosi'mta	Sorawi'
Aqi'l	li'	kim?
Aqmaq	-	kim?
Wo`tirik	shi	kim?
Jaqsi'	g`a	kinge?
Jaman	g`a	kinge?

5-klassta kelbetliklerdi woqi'ti'wda bunnan keyingi tema bul «qospa kelbetlik ha`m wolardi'n` jazi'li'wi'» dep ataladi'.

2.4. Qospa kelbetlik ha`m wolardi'n` jazi'li'wi'n woqi'ti'w

Bul tema 5-klass woqi'wshi'lari'ni'n` tez tu`sinip ali'wi' ushi'n wog`ada quramali' tema. Sonli'qtan bul temani' tu`sindiriwde woqi'yashi'larg`a ilaji' bari'nsha qolayli', jen`il usi'llardi' tan`lap ali'wdi' uri's dep yesaplaymi'z.

Sabaqli'qta qospa kelbetlikler haqqi'nda ani'qlama to`mendegishe berilgen:

«Qospa kelbetlikler bir yamasa ha`r qi'yli' so`z shaqabi'ni'n` dizbeklesiwinen jasali'p, si'ndi', sapani' bildiredi. Qospa kelbetlikler jasali'wi'na qaray to`rtke bo`linedi:

1. Birikken kelbetlikler: jelo`kpe, piltaban, jelpa`rrik, aqquba.
2. Birikpegen kelbetlikler: ala ko`ylekli, qara ko`zli, qara tori', biyday ren`li, sari' ala.
3. Jup kelbetlikler: jaqsi'-jaman, u`lken-kishi.
4. Ta`kirar kelbetlikler: beles-beles, tuppa-tuwri'.

Woqi'wshi'larg`a kelbetliktin` so`z qosi'li'w usi'li' arqali' jasalg`an tu`rlerin u`yretkende wolardi'n` yeki tu`birden jasali'wi'n yamasa bir neshe so`zdin` qosi'li'wi'nan keliwin ani'q kesteler arqali' tu`sindiriw u`lken ja`rdem beredi.

Mi'sali', birikken kelbetliklerdi tu`sindirgende woqi'ti'wshi' woni' ani'qlamasi' ha`m mi'sallari' arqali' da`slep tu`sindiriwi, son` bekkemlew ushi'n shi'ni'g`i'wlar isletiw mu`mkin.

Woqi'wshi' ani'qlamani' ha`m og`an tiyisli mi'sallardi' ani'q bilmey turi'p, birikken kelbetlik haqqi'nda tu`sinikke iye bolmaydi':

Woni'

so'z

 +

+

so'z

 =

bir ma'ni

Yag`ni'y yeki so`zden birigip, bir ma'ni an`lati'p keletug`i'n kelbetlikler **birikken kelbetlikler** delinedi, dep tu`sindirip, mi'sallari'n to`mendegishe tu`sindiriwge boladi':

awmeser (awma + eser)

yesersoq (yeser + soq)

jelo`kpe (jel + o`kpe)

piltaban (pil + taban)

jelpa`rrik (jel + pa`rrik)

aqquba (aq + quba)

ashko`z (ash+ ko`z)

jalan`ayaq (jalan` + ayaq) ha`m t.b.

Woqi'wshi'lardi' yeki toparg`a bo`lip 1-toparg`a birikken kelbetliklerdin` da`slepki komponenti jazi'lg`an kespe qag`azdi', al 2-toparg`a yekinshi komponenti jazi'lg`an kespe qag`azdi' tarqati'p, wolarg`a ha`r biri gezek penen shi'g`i'p birikken kelbetliklerdi du`ziw kerekligin tapsi'ri'w kerek. Wolar to`mendegishe ta`rtipte tarqati'ladi':

1-toparg`a: awma, yeser, jel, pil, jel, aq, ash, jalan`, si'r, shay, qati', qa`lem, qos, gu`di, jap, ala, xosh.

2-toparg`a: yeser, soq, wo`kpe, taban, pa`rrik, quba, ko`z, ayaq, g`i'ya, miy, qulaq, qas, jaqqas, buzar, ashi'r, moynaq, hawaz.

Usi' si'yaqli' tapsi'rmalardi' woqi'wshi'lar u'len qi'zi'g'i'wshi'li'q penen wori'nlaydi' ha'm bul ani'qlama menen mi'saldi' qurg'aq awi'zsha tu'sindirgennen go're anag'urli'm jaqsi' na'tiyje beredi dep yesaplaymi'z.

Al oqi'wshi'larg'a birikpegen kelbetliklerdi tu'sindirgende birikken kelbetlikler birigip jasali'wi'n, al birikpegen kelbetlikler dara-dara so'zler arqali' keliwin ani'qlama ham mi'sallar arqali' jazi'p yamasa slaydlar arqali' ko'rsetilse, woqi'wshi'lardi'n` wo'zlerine shi'ni'g'i'wlar isletse og'ada maqsetke muwapi'q ha'm qolayli' boladi' dep yesaplaymi'z.

Ani'qlamani' ha'r bir woqi'wshi' ani'q bilip ali'wi' ushi'n ko'birek mi'sallar arqali' ani'qlati'w za'ru'r. Mi'sali': Yeki yamasa u'sh so'zdin` dizbeginen jasali'p, bir ma'ni an'latatug'i'n kelbetlik **birikpegen kelbetlik** delinedi. Mi'sali': sari' ala, qara qoqshi'l, biyday ren'li, qi'zi'l shi'rayli' ha'm t.b.

Al so'zlerdin` juplasi'p keliwinen jasalg'an kelbetlikler **jup kelbetlik** delinedi. Mi'sallari': woyli'-shuqi'rli', tawli'-tasli', u'len-kishi ha'm t.b. Jup kelbetlikler ba'rha defis penen jazi'ladi'.

Qospa kelbetlik ha'm olardi'n` jasali'wi'nda tilimizde ta'kirar kelbetliklerdin` ushi'rasi'wi'n, wolar ta'kirarlang'an birdey so'zler arqali' jasali'w wo'zgesheligin to'mendegi mi'sallar arqali' tu'sindiremiz.

Mi'sali': tu'rli-tu'rli, a'lwan-a'lwan, biyik-biyik ham t.b.

Uli'wma bilim beriw mekteplerinde 5-klass ushi'n arnalg'an sabaqli'qta kelbetliktin` joqari'da atap wo'tilgen temalari' menen birge:

1. Sinonim kelbetlikler
 2. Antonim kelbetlikler
 3. Kelbetliktin` da'rejeleri
 4. Kelbetliktin` ga'pte bayanlawi'shbolip keliwi.
- degen temalari' da keltirilgen.

Bizin'she, bul temalardi'n` ha'r birinen woqi'wshi'lardi'n` a'meliy ha'm teoriyali'q bilimlerge iye boli'wi' ushi'n woqi'ti'wdi'n` interaktiv usi'llari'nan paydalani'w bilimlendiriwdin` na'tiyjesin artti'radi'.

JUWMAQ

Ha`r qanday ko`rkem shi`g`arma tilinin` fonetikali`q yamasa grammatikali`q quri`li`si`, leksikali`q qurami`, stillik tarepleri ham basqa da ayri`qshali`qlari`, so`z shaqaplari`n, soni`n` ishinde kelbetliklerdin` stil`lik qollani`li`wi`n ha`m oni` woqi`ti`wda qolayli` tu`rde ilimiy ta`repten bir qatar jumi`slardi` ali`p bari`wdi` na`zerde tutadi`.

Bakalavr pitkeriw qa`nigelik jumi`si`mi`z «Sh.Seytovti`n` «Xalqabad» romani`nda kelbetlikler, wolardi`n` ma`nilik tu`rleri, ad`ektivaciya usi`li` arqali` jasali`wi`, a`sirese, kelbetliklerdi mekteplerde oqi`ti`w ma`selesi soz etildi.

Jumi`sti`n` temasi`: «Sh.Seytovti`n` «Xalqabad» romani`nda kelbetlikler ha`m kelbetliklerdi mekteplerde woqi`ti`w usi`llari`» dep ataladi`.

Jumi`sti`n` uli`wma si`patlamasi`nda

-temani`n` aktiualli`g`i`;

Izertlew ob`ekti ha`m predmeti;

-izertlew metodlari`;

-izertlewdin` jan`ali`g`i`;

-Izertlew na`tiyjelerinin` teoriyali`q ha`m a`meliy a`hmiyeti;

-Pitkeriw qa`nigelik jumi`sti`n` maqseti ha`m wazi`ypalari`;

-wori`nlang`an miynetin tiykarg`i` na`tiyjeleri;

- jumi`sti`n` quri`li`si` ha`m ta`rtibi si`yaqli` ma`seleler so`z etildi.

Pitkeriw qa`nigelik jumi`sti`n` Kirisiw bo`limin tiykari`nan yeki bo`limge bo`lip qarasti`rdi`q.

Birinshi bo`limde: Kelbetlik so`z shaqabi` ha`m woni`n` jasali`wi` haqqi`nda so`z yetildi.

Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinde kelbetlikler

1. Affiksaciya (so`z jasawshi` affiksler arqali`).

2. So`z qosi`li`w usi`li` arqali`.

3. Leksika-semantikali`q (ad`ektivaciya) usi`llari` arqali` jasaladi`.

Joqari`da atalg`an u`shusi`l menen de kelbetlikler Sh.Seytovti`n` «Xalqabad» shi`g`armasi`nda wo`nimli jasalg`an.

Uli'wma so`zlerdin` bir so`z shaqabi'nan yekinshi so`z shaqabi'na wo'tiw qubi'li'si' ga`pte woni'n` an`latatug`i'n ma`nilerinen g`a`rezli boladi'.

Basqa so`z shaqaplari'ni'n` kelbetlikke wo'tiwi bolsa bul ad`ektivaciya qubi'li'si' boli'p yesaplanadi'.

Kirisiw bo`liminde kelbetlik so`z shaqabi', woni'n` so`z jasawdag`i' xi'zmetinin` izertleniwi ma`seleleri haqqi'nda bayanlandi'.

Atap aytqanda, qaraqalpaq tilinin` milliy grammatikali'q ko`rsetkishi professor N.A.Baskakovti'n` ham basqa da ilimpazlar, D.S.Nasi'rov, Wo.Dospanov, A.Aymurzaeva, B.Yusupova, A.Bekbergenov, K.M.Qoshanov ha'm basqa da ilimpazlardi'n` miynetlerinde, a`sirese kelbetliklerdin` jasali'wi' ma`selelerinin` tu`rlishe ta`repleri so`z yetilgenligine sholi'w jasaldi'.

Sunday-aq uli'wma bilim beriw mekteplerinde kelbetlik so`z shaqabi'ni'n` woqi'ti'li'wi', sabaqli'qlarda beriliwi si'yaqli' ma`seleler haqqi'nda da ayti'ldi'.

Jumi'sti'n` I babi'nda kelbetliklerdin` leksika-semantikali'q usi'lda jasali'wi' ham bunday usi'lda jasalg`an kelbetliklerdin` jazi'wshi' Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» romani'nda ushi'rasi'wi'n analizledik.

Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde to`mendegi so`z shaqaplari' kelbetlik xi'zmetine wo`tip qollani'ladi':

1. Kelbetlik feyiller –g`an/-gen; -qan/-ken formasi' ma`nisi ha'm xi'zmeti jag`i'nan kelbetlikler bir-birine jaqi'n bolg`anli'qtan wolar kelbetliklesken so`zlerdin` ko`pshiligin quraydi'.

2. Betlik feyiller: **ko`rmedik** adam, **saylandi'** shi'g`arma.

3. Sanli'q: **birinshi** mug`allim.

4. Ra`wishler: **ali's** jer, **o`zbekshe** kitap ha'm t.b.

Sh.Seytovti'n` «Xalqabad» shi'g`armasi'ndag`i' kelbetliklerdi tallap qarag`ani'mi'zda, w oni'n` jasali'wi'nda basqa formalari'na qarag`anda –g`an/-gen, -qan/-ken formasi' arqali' keliwi ko`plep ushi'rasadi'.

–g`an/-gen; -qan/-ken formasi' ad`ektivlesip kelgende ga`p ag`zasi'nda ani'qlawi'shli'q qatnasta keledi.

Sh.Seytovti'n «Xalqabad» romani'nda –g`an/-gen; -qan/-ken formasi' arqali' to`mendegi feyiller ushi'rasi'p kelbetlik xi'zmetinde kelgen. Mi'sali':

1. **Quri'g`an** jeri sol desen`-o. (II tom, 211-bet)

2.... **tis qaqqan** qi'zlari' si'r berejaq emes. (II tom, 298-bet)

3. Bul o`zi, ata-teginde **bayli'q bolmag`an** jigirmalag`an ji'l ari'da nani' qali'n`i'g`an bayli'qtan **man`layi' ashi'lg`an** bay edi. (I tom, 6-bet).

–tug`i'n formali' kelbetlik feyildin` kelbetlikke o`tiwi SH.Seytov shi'g`armasi'nda wo`nimli qollani'lg`an.

Mi'sali': Til menen emes, qag`az **so`yleytug`i'n** jer bolsa deydi. (I tom, 12-bet)

Toleken` **jın ko`zlenetug`i'n**, sonday bir keselge ushi'rapti'. (I tom, 26-bet)

–ar/-er/-r formasi'ndag`i' kelbetlik feyildin` kelbetlikke wo`tiwishi'g`armada to`mendegi si'yaqli' ko`plegen mi'sallarda ushi'rasadi'.

Mi'sali': **Jan keshher** halatta adamni'n` ren`ki u`seytip won`atug`i'n edi, degen woy hu`reylendiredi. (I tom, 244-bet)

Sonday-aq feyildin` funksional` formalari'ni'n` biri hal feyil affiksleri arqali' da jeke - siyrek jag`dayda feyiller kelbetlikke o`tken.

Mi'sali': Ko`zimizdi ashi'p qarasaq, **ko`tere** aq shoshqalardi'n` arasi'nda jati'rmi'z. (I tom, 233-bet)

Ayti'p oti'rman-g`o, **ko`rdim-bildim** adam joq, - dep. (I tom, 70-bet)

...Usi' niyetine **wo`lgeyliden** sadi'q. (I tom, 4-bet)

Sh.Seytovti'n «Xalqabad» romani'nda sanli'qti'n` kelbetlikke wo`tiwi (jetinshi jasi'; birinshilerdin` birinshisi ha`m t.b.

Ra`wishtin` kelbetlikke wo`tiwi (bu`gingi ku`n, kelesi ji'l, ishkeri jay) ha`m t.b. Mi'sallarda ushi'rasadi'.

Pitkeriw qa`nigelik jumi'si'mi'zdi'n` II babi' «Kelbetliklerdi mekteplerde woqi'ti'w usi'llari'» dep ataladi'. Bul bapta wo`z ishinde 4 bo`limge bo`lip qarasti'rdi'q.

Kelbetlik soʻz shaqabiʻ tiykariʻnan uliʻwma bilim beriw mekteplerinin 6-klasslariʻnda IV sherekte woqiʻtiʻladiʻ, wogʻan 44 saat ajiʻratiʻlgʻan haʻm ol 24 temada berilgen.

Bul baptiʻnʻ «Kelbetlik haʻm oniʻnʻ quriʻliʻsiʻ boyiʻnsha tuʻrlerin oqiʻtiʻw» dep atalgʻan boʻliminde jay, qospa kelbetlikler, tiykar haʻm doʻrendi kelbetliklerdi bir-birinen ayiʻriʻp biliwde tiyisli shiʻniʻgʻiʻwlar tekstinen paydalaniʻp, bir qatar kesteler, interaktiv usiʻllar usiʻniʻlgʻan.

Al, «Kelbetliktinʻ jasaliʻwiʻn oqiʻtiʻw» boʻliminde «Minara jasa» interaktiv usiʻliʻnda woqiʻtiʻw ushiʻn woniʻnʻ uʻlgisi berildi.

Usiʻ boʻlimde 6-klass woqiʻwshiʻlariʻn temaniʻ terenirek uʻyreniw, kelbetlikler haqqiʻnda terenʻ bilimge iye boliʻw ushiʻn «kishi toparlar»gʻa boʻlip woqiʻtiʻw usiʻliʻ da kiritildi. Bul temaniʻ uʻyreniwde kelbetliklerdi kishigirim tekstlerdi anʻlaw, «Tekstler uʻstinde jumiʻs» usiʻliʻ da berildi haʻm arnawliʻ tekstler Sh.Seytovtiʻnʻ shiʻgʻarmalariʻnan da paydalaniʻldiʻ. Bul temaniʻ woʻtiwde keste, tabliciʻ haʻm «klaster» usiʻliʻnan paydalaniʻw abzalliʻqlariʻ ashiʻp koʻrsetildi.

«Kelbetliktinʻ zatlasıʻwiʻ» haʻm «Kelbetliktinʻ soʻz qosiʻliʻw usiʻliʻ arqaliʻ jasaliʻwiʻn woqiʻtiʻw» boʻlimlerinde usiʻ temalar ushiʻn qolayliʻ usiʻllardan paydalaniʻw zaʻruʻrligi atap woʻtilip, bir qatar tablica, kesteler berildi.

Juwmaqlap aytqanda, Sh.Seytovtiʻnʻ «Xalqabad» romaniʻnda woniʻnʻ tillik woʻzgesheligi boyiʻnsha kelbetlikler koʻplep ushiʻrasadiʻ. Al kelbetliklerdi uliʻwma bilim beriw mekteplerinde woqiʻtiʻwda ele de janʻa usiʻllar menen bayiʻtiʻw -woqiʻtiʻw naʻtiyjeliligın taʻmiyinleydi.

Paydalani'lg'an a`debiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Berdaq shi'g`armalari'ni'n` tili. Tashkent, «Fan», 2006.
2. Aymurzaeva A. Substanciya imën prilagatel'ni'x prishastiy v sovremennom karakalpanskogo yazi'ka. A.KD. Tashkent, 1986.
3. Aymurzaeva A. Qaraqalpaq tilindegi kelbetlik ha`m kelbetlik feyillerdin` subsantivlesiwi. No`kis, Bilim, 1992, 33-bet.
4. Baskakov N.A. Karakalpakskiy yazi'k. (fonetika i morfologiya) II t. Moskva, 1952.
5. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasali'wi'. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1979.
6. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikasi'. No`kis, Bilim, 1990.
7. Bekbergenov A. Ko`rkem shi'g`arma tilin u`yreniwidin` ayi'ri'm ma`seleleri // A`miwda`r`ya, 2003, ;5-6, 119-122-bet.
8. Berdaliev A. Uzbek tilida swz yasovchi qwchma affikslar.
9. Berdimuratov E, Allanazarov Q, Patullaeva G. Qaraqalpaq tili (5-klass ushi'n sabakli'q) Tashkent, O`zbekstan, 2011.
10. G`aniev F.A. Suffiksal`noe slovoobrazovanie v tatarskom yazi'ke, Moskva, 1966
11. Dmitriev N.S. Grammatika bashkirskogo zi'ka. Ufa, 1984.
12. Dospanov O. Qaraqalpaq tili qubla dialektinin` leksikasi'. No`kis, Qaraqalpaqstan, 1977.
13. Da`wletov A, Da`wletov M, Qudaybergenov M. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili. No`kis, Bilim, 2010, 60-bet.
14. Yesenqulov A. go`ne `tu`rkiy jazba eskertkishler tilindegi qosi'mshalar. Alma-ata, 1976.
15. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazi'ka. M-L. 1960.

16. Qoshanov K.M. Affiksal'noe obrazovanie prilagatel'ni'x v karakalpakskom yazi'ke na osnove russko-internacional'ni'x zaimstvovaniy. V sb // Voprosi' russkogo yazi'ka. Tashkent, 1981.
17. Qurbanbaeva B. Qoraqalpoq tili janubiy dialektining swz yasallshva morfologik xususiyatlari. NDA. Nukus, 2007.
18. Qi'di'rbaev A. Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' morfologiyali'q quri'li'si' // Qaraqalpaq tili boyi'nsha izertlewler, No'kis, Qaraqalpaqstan, 1971, 179-185-betler.
19. Qaraqalpaq tilinin' tu'sindirme so'zligi. IV tom. No'kis, Qaraqalpaqstan, 1992.
20. Madraximov A. Prilagatel'ni'e slovoobrazovanie v sovremennom uzbekskom yazi'ke. AKD. Tashkent, 1955.
21. Najimov A. Qaraqalpaq tilindegi jup ha'm ta'kirar so'zler. No'kis, Qaraqalpaqstan, 1979.
22. Nasi'rov D.S, Bekbergenov A, Ja'rimbetov A. Russha-qaraqalpaqsha lingvistikali'q terminler so'zligi. No'kis, Qaraqalpaqstan, 1979, 15-bet.
23. Nasi'rov D.S, Dospanov O. Qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zligi. No'kis, Qaraqalpaqstan, 1983.
24. Nasi'rov D.S. Priyastie i ego sintaksiyieskie funkicii v karakalpakskom yazi'ke. AKD, M., 1954; Stanovleniya karakalpakskogo obshenarodnogo razgovornogo yazi'ka i ego dialektnaya sistema. A.DD. Nukus, 1976.
25. Nazarova S. Uzbek tili. Uqitishmektodikasi. Toshkent, Uqituvshi, 1992, 64-bet
26. Pirniyazova A. Qaraqalpaq til biliminde ko'rkem a'debiy tilinin' izertleniwi // Tu'rkiy filologiyasi'ni'n' aktual' ma'seleleri. No'kis, 2008, 63-67-betler.
27. Sultanov B, Tilegenov A', Baynazarov F. Yangi pedagogik texnologiya asoslari (interfaol darslar) Toshkent, Falsafa va huquq instituti nashri'eti, 2007, 23-30-betler

28. Umetalieva B. Imya prilagatel'noe v sovremennom kirgizskom yazi'ke. AKD, Moskva, 1953.
29. I'sqarov A. Qazirgi qazaq tili (morfologiya). Almati', Mektep, 1964, 263-bet.
30. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' grammatikasi'. No'kis, Bilim, 1994.
31. Yusupova B. Ko'rkem shi'g'armada (I. Yusupov shi'g'armalari' mi'sali'nda) kelbetliklerdin' stil'lik qollani'li'wi'. Kand. diss. avtoref. No'kis, 2001.
32. Seytov Sh. Xalqabad. No'kis, Qaraqalpaqstan, 1975.
33. Seytov Sh. I'g'bal soqpaqlari'. No'kis, Qaraqalpaqstan, 1975.